

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У П'ЯТИ ТОМАХ

Головна редколегія

ПАТОН Б. Є. — головний редактор
ВЕРВЕС Г. Д. — заступник головного редактора
КУРАС І. Ф. — заступник головного редактора
ЛИТВИН В. М. — заступник головного редактора
ТОЛОЧКО П. П. — заступник головного редактора
ДАНИЛЕНКО В. М. — відповідальний секретар

Члени редколегії

АЛЕКСЕЄНКО І. Р., БОГОЛЮБОВ О. М., ДЗЕВЕРІН І. О.,
ДЗЮБА І. М., ЄШИЧ М. Б., ЖУЛИНСЬКИЙ М. Г.,
ІСАЄВИЧ Я. Д., КОСТЮК О. Г., КРИМСЬКИЙ С. Б.,
НАЛИВАЙКО Д. С., НОВИЧЕНКО Л. М., ОЛІЙНИК Б. І.,
ОНИЩЕНКО О. С., ПИЛИПЧУК Р. Я., ПОПОВИЧ М. В.,
ПРИЦАК О. Й., РУСАНІВСЬКИЙ В. М., СКРИПНИК Г. А.,
СМОЛІЙ В. А., СОХАНЬ П. С., ТАБАЧНИК Д. В.,
ФЕДУРУК О. К., ЧЕБИКІН А. В., ШИНКАРУК В. І.

КИЇВ 2012

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА XX — початку XXI СТОЛІТЬ

5

ТОМ

КНИГА 3

Культура та розвиток науки і технологій в Україні

Редакційна колегія тому, кн. 3

ЖУЛИНСЬКИЙ М. Г. — головний редактор

БОНДАР М. П. — заступник головного редактора, відповідальний секретар

СУЛИМА М. М. — заступник головного редактора

ГРИЦЕНКО П. Ю., ДЗЮБА І. М., КУЛЬЧИЦЬКИЙ С. В.,

НОВИЧЕНКО А. М., ОНИЩЕНКО О. С., ПОПОВИЧ М. В., СКЛЯРЕНКО В. Г.,

СКРИПНИК Г. А., ФЕДУРУК О. К., ХРАМОВ Ю. О., ШЕВЧЕНКО Є. І.

НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

Розділ 1. СОЦІОГУМАНІТАРНІ НАУКИ	5
1.1. Історичні науки (<i>С.В. Кульчицький</i>)	7
1.2. Українська археологія (<i>К.П. Бунятян</i>)	24
Виникнення археології як науки (24). Початок археології в Україні (25). Поява в Україні перших наукових закладів (27). Експедиційна діяльність українських учених (29). Головні віхи археологічного пізнання (30). Дослідження пам'яток Русі (39).	
1.3. Педагогічні науки (<i>Н.М. Гупан, В.М. Даниленко</i>)	42
Українська педагогічна наука на початку ХХ ст. (42). Зміни в педагогічній науці у 1917—1921 рр. (46). Педагогічна наука в радянській Україні (54). Педагогічна наука в умовах незалежної України (61).	
1.4. Філософія (<i>М.В. Попович</i>)	68
1.5. Економічна наука (<i>Л.П. Горкіна, М.Г. Чумаченко</i>)	92
Від початку ХХ ст. до початку 20-х рр. (92). Лютнева революція 1917 р. й боротьба за українську державність (100). У довоєнний період 20—30-х рр. в УРСР (102). Поза межами УРСР у період між двома світовими війнами (108). У роки Другої світової війни та післявоєнний період (116). У післявоєнну добу в УРСР майже до початку 1990-х рр. (126).	
1.6. Юридичні науки (<i>І.Б. Усенко</i>)	148
Вітчизняне правознавство на рубежі двох віків (149). Юридична наука в період української революції (153). Розвиток правових досліджень у перші роки радянської влади (155). “Більшовизація” юридичної науки (159). Українська юридична наука поза межами УРСР (161). Відродження вітчизняного правознавства (161). Розвиток юридичної науки у 60—80-ті рр. (164). Українське правознавство в період “перебудови” (165). Юридична наука незалежної України (166).	
1.7. Психологія в Україні (<i>І.П. Маноха</i>)	168
1.8. Мовознавство (<i>П.О. Селігей</i>)	188
Українське мовознавство на початку століття (188). Успіхи мовознавства доби українізації (190). Сталінські репресії і занепад мовознавчої науки (195). Українська наука про мову часів “відлиги” й “застою” (199). Лінгвістика на сучасному етапі (218).	

1.8. Мовознавство

Українське мовознавство на початку століття. Розвиток вітчизняного мовознавства у ХХ ст. невіддільний від історії української науки, долі українського народу та його мови. Через це він позначений як вагомими здобутками, важливими відкриттями, так і нереалізованими можливостями, болісними втратами. Весь цей час провідною галуззю було вивчення української мови, хоч розвивалися й інші лінгвістичні напрями — славістика, русистика, германістика, романістика, загальне й порівняльно-історичне мовознавство тощо.

За умов національного гноблення з боку Російської та (меншою мірою) Австро-Угорської імперій вивчення української мови, як і вона сама, не мало сприятливих можливостей. Попри це на початок ХХ ст. вже було описано в загальних рисах її звуковий і граматичний лад, лексику, історію та діалектне членування. Праці О. Потєбні, П. Житецького, К. Михальчука не лише відповідали рівневі тогочасної європейської лінгвістики, а й у дечому його перевершували.

На початку століття наукові відомості з української мови подавали автори навчальних граматик. “Украинская грамматика...” А. Кримського (т. 1—2, 1907—1908) лишилася незавершеною, але містила надзвичайно цінний розділ з історичної фонетики. “Українська грамматика” Є. Тимченка (1907; 2-ге видання — 1917), крім традиційних розділів, наводила докладні відомості з афіксального словотвору та правопису. С. Смаль-Стоцький і Т. Гартнер в історичному розділі своєї “Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache” (Відень, 1913) доводили, що українська мова має більше спільних рис із сербською, ніж з російською та білоруською. При цьому спільний давньоруський пе-

ріод в історії східнослов'янських мов вони заперечували, виводячи українську мову безпосередньо з праслов'янської. Усім трьом граматакам притаманні широке залучення матеріалу, ретельне його досліджування, увага до окремих мовних фактів; вони стали важливим етапом у граматичній нормалізації української мови.

Найповнішим і найдосконалішим словником того часу був “Словарь української мови” (т. 1—4, 1907—1909), укладений Б. Грінченком на основі етнографічних і фольклорних джерел, текстів художньої літератури, попередніх словників. Він досить широко відображав лексику та фразеологію живої української мови (68 000 слів), подавав російські відповідники чи описові пояснення, відзначався докладним опрацюванням реєстрових слів. Особливий інтерес становлять численні назви сільсько-господарських та етнографічних реалій, української флори й фауни, народних промислів і ремесел. Щоправда, словник обмежено наводив слова з поліських діалектів, а також із творів новішої художньої літератури, виробничу й наукову термінологію, чужомовні запозичення. Втім наступне півстоліття він лишався найповнішим зібранням українських словесних багатств. Нині він є пам'яткою і надійним джерелом для вивчення лексики та фразеології ХІХ ст.

У Західній Україні з'явилося кілька перекладних словників із класичних мов і “Словарь чужих слів” З. Кузелі та М. Чайковського (1910; 1918), низку термінологічних словників видало НТШ. І. Верхратський заклав основи природознавчої термінології, детально описав південно-західні говори й уклав кілька діалектних словників. П. Житецький, І. Франко, А. Кримський і М. Сумцов

присвятили свої праці історії літературної мови.

З 1890-х рр. поміж культурних діячів тривала дискусія щодо засад нормування й бази розвитку літературної мови, яка об'єднала б східних і західних українців. І. Нечуй-Левицький та Б. Грінченко вбачали її підмурок насамперед у говорах Середньої Наддніпрянщини, відкидаючи при цьому галичанізм. І. Франко теж визнавав південно-східні говори за основу нової літературної мови, але вважав, що вона має бути збагачена надбаннями західноукраїнського варіанта, зокрема в царині наукового й публіцистичного стилів. Загалом дискусія, яка часом набирала гострих форм, сприяла подальшому формуванню єдиної літературної мови шляхом взаємодії різних її варіантів та залучення діалектних елементів.

Тогочасне становище української мови не лишало байдужим багатьох учених, письменників і громадських діячів. Так, М. Грушевський як історик доводив концепцію її неперервного історичного розвитку від праслов'янських часів, убачав у ній могутнє знаряддя формування й консолідації українського народу. С. Єфремов у публіцистичних виступах обстоював її вільне функціонування в різноманітних сферах людської діяльності. Відомі російські вчені, академіки О. Шахматов, Ф. Корш, П. Фортунатов не лише досліджували історію української мови, а й доводили її окремішність на протигагу поширеним тоді поглядам, що це лише діалект, "територіальна одміна" єдиної і неподільної російської мови. 1905 р. вони підготували доповідь-записку "Про скасування утисків друкованого малоруського слова", внаслідок чого низку обмежень на використання української мови було знято. Перу О. Шахматова, якого називають "добрим генієм українського мовознавства",

належить "Краткий очерк истории малорусского (украинского) языка" (1916), у якому він спробував окреслити основні періоди в розвитку фонетичної та граматичної систем української мови. В інших працях О. Шахматов висунув концепцію діалектного поділу східнослов'янської мовної території давньоруської доби. Хоч цей поділ із сучасного погляду видається недостатньо обґрунтованим і суб'єктивним, наведені вченим факти спонукали наступні покоління дослідників до нових пошуків.

Історія української мови була предметом щирих зацікавлень також інших видатних славістів першої третини ХХ ст. — білоруса Ю. Карського, росіянина М. Дурново, поляка Я. Бодуена де Куртене, хорвата В. Ягича. Щоправда, деякі тогочасні славісти, не будучи глибоко обізнаними в українській мові, ставилися до неї як до чогось другорядного, як до "малоруського наречія", варто уваги не більше, ніж інші великоруські наріччя. Київський професор шовіністичного гатунку Т. Флоринський у своїх статтях бездоказово заперечував її самостійність і повноцінність, брутально глузував зі спроб патріотично налаштованої інтелігенції поширити її в науці й освіті.

На Слобожанщині чільні ідеї О. Потебні просувала харківська філологічна школа. Її представники (Д. Овсянико-Куликовський, Б. Лезин, В. Харцієв, О. Ветухов) вивчали історію східнослов'янських мов на широкому культурному тлі, в тісному зв'язку з минулим народів, їхнім фольклором і літературою. Школі був притаманний психологічний підхід до мови, інтерес до семантики мовних одиниць. Д. Овсянико-Куликовському належать також цінні праці з російського синтаксису й етнолінгвістики, він обґрунтовував потребу навчати дітей у школах рідною мовою.

Тогочасна славістика розвивалася головню в університетах, де працювали відомі професори С. Кульбакін, Б. Ляпунов, О. Лук'яненко, М. Грунський (історія слов'янських мов, русистика), В. Перетц, В. Розов (історія російської та української літературних мов), Я. Ендзелін (балтославістика). Професор Ніжинського історико-філологічного інституту Г. Ільїнський — автор оригінальних етимологічних розвідок і “Праславянської граматики” (1916), що не втратила свого значення й дотепер. Професор Новоросійського університету (Одеса) О. Томсон публікував порівняльно-історичні розвідки, праці з історії слов'янських мов, русистики, видав перший у Російській імперії курс “Общее языковедение” (1906; 2-ге видання — 1910) і створив одну з перших лабораторій експериментальної фонетики. Інші галузі були представлені студіями С. Савченка з походження й історії романських мов та Ф. Кнауера із санскритології.

Загалом же українське мовознавство цього періоду, як і в ХІХ ст., ще не сформувалося в самостійну, розгалужену дисципліну, багато лінгвістичних проблем узагалі не порушувалося. Воно лишалося наукою суто кабінетного типу, наукою “для обраних”, про здобутки якої знало хіба що вузьке коло осіб. Утім було закладене надійне підґрунтя для подальших теоретичних дослідів і практичного застосування їхніх результатів.

Устїхи мовознавства доби українїзації. Після революційних подій 1917—1918 рр. для лінгвістики настає новий бурхливий етап. Українська мова, приречена за царату на загибель, тепер набуває правового статусу й нових для себе державних функцій: поширюється у громадсько-політичному житті, в науці й освіті, у пресі та книговиданні, на виробництві та в міському побуті. Курс на українїзацію вимагав відповідного

лінгвістичного забезпечення, тож вивчення рідної мови різко розширюється. Відтепер українознавчі студії не тільки становлять теоретичний інтерес, а й знаходять реальний вихід у практику, підносяться до рівня завдань державного значення. Активізуються нові напрями, які до революції не мали належної уваги, а то й зовсім не існували.

Мовознавство починає жваво розвиватись у стінах новоствореної УАН, посїдаючи одне з чільних місць у роботі її першого відділу — Історично-філологічного. У його структурі було засновано низку спеціальних лінгвістичних установ — комісій: правописно-термінологічну, діалектологічну, нормативної граматики, історії української мови, для складання словника української живої мови, етимологічного, історичного словників тощо. 1921 р. на основі правописно-термінологічної комісії постав Інститут української наукової мови, що мав на меті розбудовувати фахову термінологію і видавати галузеві словники. Лінгвістичні розвідки друкувалися насамперед у “Записках Історично-філологічного відділу ВУАН” (1921—1931), а також у кількох спеціалізованих неперіодичних збірниках.

Тогочасні студії мали дві головні постанови — описову й нормативну. Вироблення й систематизації потребували норми всіх мовних рівнів: фонетичні, лексичні, словотвірні, морфологічні, синтаксичні, правописні й термінологічні. Суто теоретичні розвідки обґрунтовували й удосконалювали літературний стандарт, а практичні словники та граматики закрїплювали його в ужитку.

Щодо лексичного унормування й розбудови наукової термінології визначилося два підходи. Так звана етнографічна школа (А. Кримський, Є. Тимченко, О. Курило, С. Смеречинський, М. Гладкий, В. Сімович, І. Огієнко) вва-

Олена Курило.

Олекса Синявський.

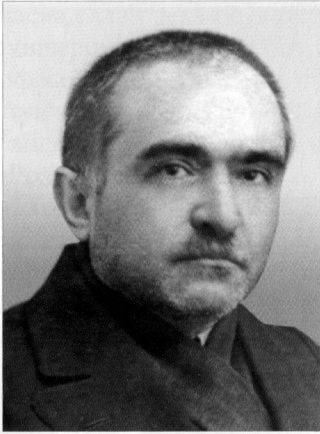
жала, що ці процеси мають відбуватися виключно на засадах народної, питомої лексики. Тоді як “помірковані пуристи” (харків’яни О. Синявський, М. Сулима, К. Німчинов, М. Наконечний) не заперечували живомовну основу, але, беручи до уваги не лише традицію, а й нагальні потреби сучасної мови, ставилися до лексичних запозичень, зокрема з класичних мов, як до цілком припустимих і бажаних ¹.

Стабілізації граматичних норм, засвідчених фольклорними текстами і творами найкращих письменників, сприяли праці “Уваги до сучасної української літературної мови” О. Курило (1920; 4-те видання — 2004), “Українська фраза” М. Сулими (1928; 2-ге видання — 1986), “Нариси з української синтакси (у зв’язку з фразеологією та стилістикою)” С. Смеречинського (1932; 2-ге видання — 1990), “Наша газетна мова” (1928) і “Мова сучасного українського письменства” (1930) М. Гладкого. Відкидаючи механічне перенесення російських і польських синтаксичних моделей (які ґрунтувалися, своєю чергою, на зразках старослов’янського та латинського синтаксису), ці автори пропонували шир-

ше впроваджувати до писемної мови конструкції народно-розмовного походження. Першою спробою дослідити розмовний стиль став колективний збірник “Мова робітника” (1934).

Тогочасні дискусії вдало підсумувала книга О. Синявського “Норми української літературної мови” (1931). Автор ставив за мету привчити українців уміло послуговуватися всіма граматичними та стильовими ресурсами рідної мови. Написана з глибокою лінгвістичною ерудицією і великою спостережливістю, книга помітно вплинула на подальше усталення літературних норм. Того ж року з’явився й перший посібник для вишів — “Підвищений курс української мови” за редакцією Л. Булаховського. Крім того, вийшло чимало підручників для початкових і середніх шкіл, а також шкіл лікнепу, які допомагали неписьменним масам прилучитися до літературної мови. Першим систематичним викладом практичної стилістики став “Нарис україн-

¹ Докладніше див.: Шевельов Ю. Вибрані праці: У 2 кн. — Кн. 1. Мовознавство. — Київ, 2008. — С. 176—179.

Григорій Голоскевич.

Євген Тимченко.

ської стилістики” Б. Ткаченка (1929—1930).

До другої половини 1920-х рр. писемній мові істотно перешкоджав брак єдиного, усталеного й науково обґрунтованого правопису. Побутувало кілька орфографічних кодексів, що базувалися переважно на різних засадах та істотно відрізнялися один від одного. Ще 1918 р. Центральна Рада видала підготовлені І. Огієнком “Головні правила українського правопису”, але узвичаїлися вони не встигли. Згодом вийшли схвалені УАН “Найголовніші правила українського правопису” (1921), які мали дещо загальний характер, проте послужили основою для всіх наступних видань. Правопис, обговорений і ухвалений 1927 р. на Всеукраїнській конференції в Харкові й невдовзі затверджений урядом, став підсумком тривалих дискусій і своєрідного компромісу. Було домовлено, що питомі слова слід писати за східноукраїнськими правописними традиціями, а запозичені — відповідно до західноукраїнських. Зокрема, внормовано вживання літери *г* у запозиченнях, позначення м’якості *л* в іншомовних словах: *ляпта*, *кляса*, написання на зразок *варіант*, *катедра*, *авдиторія*, *радості*,

инший тощо. Дебатувалася, але була відхилена пропозиція латинізувати українське письмо. Нові норми послідовно відбито у “Правописному словнику” Г. Голоскевича (1930, 7-ме видання) та пояснено в численних посібниках. Хоч у лінгвістичних, освітянських і редакційно-видавничих колах не всі були вдоволені цим кодексом, потроху він почав усталюватися, а орфографічний різнобій зменшуватися. Довгоочікуване утвердження єдиного правопису для Східної та Західної України стало подією величезної культурної ваги.

Справжній розквіт переживала тогочасна лексикографія. Серед перекладних словників виділявся “Російсько-український словник” за редакцією А. Кримського та С. Єфремова (т. 1—3, 1924—1933; т. 4 не вийшов), що містив багатющий лексичний і фразеологічний матеріал, дібраний із художньої літератури, фольклору й діалектів. Менший за обсягом “Практичний російсько-український словник” М. Йогансена, М. Наконечного, К. Німчинова та Б. Ткаченка (1926) широко подавав новотвори останніх років і став одним з найкращих перекладних словників свого часу. Вийшло кілька українсько-російських

словників (В. Дубровського, Д. Яворницького, Л. Савченка, О. Ізюмова) та “Словник чужомовних слів” (1932; 3-тє видання — 1996).

Видано понад 80 термінологічних словників із багатьох галузей науки, техніки й виробництва, а також словники ділової мови, юриспруденції, військової справи, шкільництва тощо. Їхні укладачі трималися переважно засад здорового пуризму й виробляли фахову термінологію передусім на основі питомої лексики, часом відкидаючи узвичаєні в багатьох мовах інтернаціоналізми. Частину таких словників видавали у вигляді проектів, тож громадськість мала змогу обговорювати пропоновані в них терміни. Незважаючи на окремі не зовсім вдалі варіанти, можна твердити, що за цей порівняно невеликий відтинок часу було закладено надійні підвалини української термінології.

Суто теоретичних студій з’являлося менше. З них варто згадати, по-перше, цикл монографій Є. Тимченка про синтаксичні функції відмінків (1924—1928), написаних із добрим знанням зарубіжної літератури й насичених багатим фактажем, і, по-друге, спроби визначити та охарактеризувати фонемний склад української мови Є. Тимченка, О. Синявського, М. Наконечного, М. Йогансена, О. Курило (хоч вони не дуже чітко розрізняли звук і фонему). Розпочинається й експериментально-фонетичне досліджування літературної вимови (В. Бесєдіна-Невзорова).

Більших успіхів досягли діахронічні розвідки. Змістовна книга А. Кримського й О. Шахматова “Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам’ятників письменської староукраїнщини XI—XVIII вв.” (1922; 2-ге видання — 1924) популярно викладала основні відомості з її минулого. Є. Тимченко та К. Німчинов у своїх працях виводили

Всеволод Ганцов.

походження української мови безпосередньо з праслов’янської, заперечуючи наявність у її розвитку спільного праруського періоду. Синтетична “Історія форм української мови” М. Грунського та П. Ковалева (1931), написана на великому матеріалі з пам’яток і народних говорів, тривалий час лишалася найкращою працею з історичної морфології. “Історичний словник українського языка” за редакцією Є. Тимченка (вип. 1—2, 1930—1932, незавершений; 2-ге видання — 1985) також побудований на багатому матеріалі, але його реєстр дещо неповний, а джерела дібрано не завжди критично. Мову давніх пам’яток досліджували В. Розов, П. Бузук, В. Дем’янчук, В. Ярошенко. Розпочалося вивчення мови класиків нової української літератури. П. Бузук (1927) і Є. Тимченко (1927, 1930) написали курси історичної граматики, а М. Сулима — курс історії літературної мови (останній — у книзі “Історичний курс української мови”, 1929).

Широко розгорнулося вивчення народних говорів, яке набуває організованих форм зі створенням 1928 р. діалектологічної комісії ВУАН. Під час спеціальних експедицій у різні регіони України за розробленими інструкціями об-

стежувалися говори й говірки, а потім публікувалися їх описи, узагальнення робилися переважно у вигляді ізоглос (В. Ганцов, О. Синявський, Б. Кобилянський, П. Гладкий, О. Курило). “Діалектологічний нарис Полтавщини” (1929) П. Бузука фактично започаткував українську лінгвогеографію. Тогочасна діалектологія найбільше уваги приділяла фонетичним і морфологічним особливостям говірок, тоді як синтаксичні й лексичні риси досліджувалися поверхово. Нагромаджені факти наводили на нові теоретичні висновки щодо походження та класифікації українських наріч. Так, В. Ганцов на основі фонетичних і частки морфологічних ознак об’єднав усі говори у два наріччя — північне та південне. Останнє він розподілив на дві групи говорів — південно-західну й південно-східну. Цим поділом діалектологія послуговується й нині, надавши тільки двом південним групам говорів статус окремих наріч.

Окрема яскрава сторінка в історії нашого мовознавства — багатогранна діяльність видатного філолога й історика, академіка *Агатангела Кримського* (1871—1942). Ще на початку ХХ ст., працюючи в Москві, він рішуче й аргументовано спростував антиісторичну “теорію” Погодіна—Соболевського, за якою землі Наддніпрянщини часів Київської Русі буцімто населяли предки сучасних росіян, а українці з’явилися тут лише після монголо-татарської навали, мігрувавши з Поділля, Галичини й Волині. Після переїзду 1918 р. до Києва Кримський очолив усю мовознавчу роботу ВУАН: був директором Інституту української наукової мови, керував лінгвістичними комісіями, редагував перекладні словники та наукові збірники. Його праці стосуються походження й історії української мови, її говорів, правопису, усталення літературних норм.

Засновник вітчизняного сходознавства, Кримський уважав, що оскільки в давні часи на теренах нашої держави перебували східні народи, то без розвитку іраністики, тюркології та арабістики всебічна історія українства неможлива. У його фундаментальній праці “Тюрки, їх мови та літератури” (1930) ідеться про походження і класифікацію тюркських мов, їхній вплив на слов’янські й західноєвропейські мови, висвітлено питання тюркської діалектології.

Що ж до інших слов’янських і взагалі індоєвропейських мов, то в 1920—1930-ті рр. їх вивчали мало. Серед поодиноких праць — студії Л. Булаховського зі слов’янської акцентології, розвідки Є. Тимченка, П. Бузука, І. Шаровольського з міжмовних контактів, обстеження болгарських говірок в Україні Д. Дрінова. Зусилля фахівців із германістики й романістики були скеровані передусім на підготовку кваліфікованих викладачів, створення підручників і посібників. Також вийшли друком навчальні граматики арабської мови Т. Кезми (1928) і турецької мови Т. Груніна (1930). Статті зі сходознавства друкував часопис “Східний світ”. З’явилися дослідження їдишу (Е. Співак, М. Шапіро) і циганських говірок (О. Баранников) на теренах України.

Помітною подією став вихід першого українськомовного курсу “Основи мовознавства” Л. Булаховського й І. Заводовського (1928—1929; 2-ге видання — 1931), у якому представлено й прокоментовано чимало фактів з української мови.

Таким чином, період 1920-х рр. виявився надзвичайно плідним на теоретичні пошуки та практичні здобутки. Незважаючи на несприятливі умови (війна, голод, розруха, брак коштів і кваліфікованих працівників), національне мовознавство впевнено стало на шлях са-

мостійного творчого розвитку. Вчені спростували шовіністичні стереотипи й остаточно довели самостійний статус української мови. Відтоді її сприймають не як “російський діалект, зіпсутий польськими впливами”, а як окрему, самодостатню слов'янську мову з єдиною фонетичною системою, викінченою граматичною будовою, своєрідним лексичним запасом, стильовою розгалуженістю й різнобарвністю. Когорта видатних лінгвістів розпочала успішно нормувати й кодифікувати українську мову. Якщо раніше багато самих українців уважали її за недорозвинену й “мужицьку”, то тепер вони побачили в ній мову багату, досконалу, цілком придатну до повсякденного вжитку в усіх ділянках державного, громадського та культурного життя. Вперше в історії норми української літературної мови почали ставати надбанням найширших народних мас.

Сталінські репресії і занепад мовознавчої науки. З першої половини 1930-х рр. політику українізації заступає політика російщення. Середовище застосування української мови починає повільно, але неухильно вужчати. Деякі питомі її риси або викорінюють, або відсувають на периферію під приводом того, що вони, мовляв, віддаляють українську мову від російської. Замість них широко впроваджують російські слова й кальки. Майже припиняється термінологічна робота. Лінгвістика, як писав Л. Булаховський, починає “виразно, незрідка навіть нервово відбивати ідеологічні рухи, які здійснювались у суспільстві”².

1933 р. заступник наркома народної освіти А. Хвиля звинуватив чинний тоді правопис у “політично шкідливих наслідках” і зажадав од науковців наблизити його до російської орфографії. Це завдання виконали Н. Каганович і Г. Левченко. З написання запозичених слів бу-

ло усунено літеру *г* і м'якість звука *л*, змінено родову належність деяких іменників тощо. Відтоді правописом 1933 р. послуговувались у Східній, а згодом і в Західній Україні. Натомість українська діаспора в Західній Європі й Америці донині дотримується переважно правил 1928 р.

У ході проголошеного партійною верхівкою курсу на “радянізацію” ВУАН Інститут української наукової мови разом із кількома лінгвістичними комісіями та кабінетами 1930 р. було перетворено на Інститут мовознавства ВУАН. Унаслідок цього, з одного боку, розвиток галузі позбавляється стихійності й набуває плановості, організованості, а з іншого — вона потрапляє під пильний нагляд партійних чиновників та органів держбезпеки.

Велику групу відомих лінгвістів (В. Ганцова, Г. Голоскевича, Г. Холодного, А. Ніковського, В. Дубровського, В. Дем'янчука та ін.) 1930 р. було засуджено до ув'язнення на процесі “Спілки визволення України”, інспірованому ДПУ. Інших мовознавців примушували вишукувати в їхніх працях “буржуазну контрабанду” і “шкідництво”, друкувати глобельні статті проти “контрреволюції на мовознавчому фронті”. У 1937—1938 рр. жертвами кривавого сталінського терору стали О. Синявський, Б. Ткаченко, О. Ізюмов, К. Німчинов, на заслання опинилися “вороги народу” Є. Тимченко, О. Курило, М. Гладкий, С. Смеречинський, Г. Сабалдир. Ці трагічні інтелектуальні втрати знекровили українське мовознавство, спричинили застій і порушили наступність у його розвитку. Граматики, підручники, моно-

² Булаховський Л.А. Мовознавство в Академії наук УРСР за час радянської влади // Розвиток науки в Українській РСР за 40 років. — Київ, 1957. — С. 73.

графії доби українізації були засуджені як “націоналістичні”, словники затавровані як “архаїзаторські” чи “обласницькі” — весь цей доробок було безжально вилучено з наукового обігу та з бібліотек. Лінгвістичне життя надовго втратило дух вільних пошуків і дискусій, натомість упродовжуються вульгарно-соціологічний догматизм, командна сваволя й наукова нетерпимість.

Друга причина занепаду — адміністративне насаджування з Москви так званої яфетичної теорії (“нового вчення про мову”) російського вченого М. Марра. Убачаючи в мові надбудову над виробничими силами суспільства, він дійшов висновку про її класову сутність і стадіальність у розвитку її будови. За гіпотезою Марра, мовні родини утворилися не внаслідок розпаду колись єдиної прамови, а шляхом схрещування, змішування, а вся їхня лексика генетично зводиться до чотирьох первісних коренів (*сал, бен, йон, рош*). “Яфетичну теорію” було проголошено “єдино марксистською” й обов’язковою до застосування в лінгвістичних розвідках. В Україні її прихильником був М. Калинович, хоч багато вчених, за словами Л. Булаховського, відбивались од неї хто як міг³. Настанови, що випливали з марризму, суперечили фактам, перешкождали як розвиткові порівняльно-історичних студій, так і досліджуванню історії окремих мов⁴.

Нарешті, по-третє, наукова робота значно сповільнилась у зв’язку з лихоліттями Другої світової війни. Як наслідок, до початку 1950-х рр. у лінгвістиці підрадянської України майже нічого вартісного не з’явилося. Нечисленними винятками стали праці з історії літературних мов першої половини XIX ст. — української Г. Левченка й російської Л. Булаховського, підручники — “Вступ до мовознавства” М. Калиновича (1940;

2-ге видання — 1947) і “Вступ до слов’янського мовознавства” М. Грунського (1941). Академік Калинович обґрунтував визначення слова як окремої мовної одиниці на базі низки ознак; його розвідки з історії та теорії лексикографії сприяли її формуванню як окремої галузі. Загалом же в цей період переважали статті розрізненої тематики, що стосувалися часткових питань. Розвиток деяких напрямів фактично призупинився.

У тогочасній Галичині потужним лінгвістичним центром був Львівський університет. До Другої світової війни тут у різні роки працювали визначні полоністи К. Нітш і В. Ташицький, славісти Т. Лер-Сплавінський, З. Штібер, Я. Янів, індоєвропеїст Є. Курилович, інші відомі вчені. Щоправда, їхня діяльність більше асоціювалася з польською наукою. Розвиток україністики підтримувало НТШ, з яким співпрацювали О. Колесса, К. Студинський, І. Свенціцький, М. Возняк, І. Панькевич, К. Кисілевський. Їхні дослідження стосувалися головно історії мови, діалектології, мови пам’яток. В. Сімович першим почав вивчати українську граматику структурними методами. Чимало лінгвістичних розвідок з’явилося на сторінках “Записок Наукового товариства імені Шевченка”.

У Варшаві протягом 1933—1939 рр. виходив популярний місячник “Рідна мова”, в якому видавець і головний редактор І. Огієнко друкував статті про чистоту й унормування української мови. Часопис обстоював поширення на

³ Там само. — С. 94.

⁴ Докладніше про цей період див.: Мосенкіс Ю.Л. З історії сприйняття наукової творчості академіка Ніколая Марра в Україні // Відкритий архів: Щорічник матеріалів та досліджень з історії модерної української культури / Український наук. ін-т Гарвардського ун-ту. Ін-т критики. — Т. 1. — Київ, 2004. — С. 357—414.

західних землях східноукраїнського літературного стандарту під гаслом “Для одного народу — один правопис, одна літературна мова”. Інші праці Огієнка присвячені сучасній мові, практичній стилістиці, правопису, історії української та старослов'янської мов. У Кракові з'явилися докладний “Opis fonetyczny języka ukraińskiego” І. Зілинського (1932) і багатий на матеріал “Słownik botaniczny łaćnińsko-małopolski” Ст. Маковецького (1936). У Варшаві плідно працював Р. Смаль-Стоцький (морфологія і словотвір сучасної української мови), а в Празі — його батько С. Смаль-Стоцький (історія української мови, діалектологія, славістика) та А. Артимович (загальне, класичне, порівняльно-історичне мовознавство).

На східних землях тим часом тривало штучне наближення української мови до російської, особливо у лексиці. Так, “Російсько-український словник” (1937) тенденційно висував на перші місця лише спільні для обох мов елементи, а відмінні, суто українські відповідники часто не наводив зовсім; у ньому скупо було розроблено багатозначність і майже не перекладено фразеологію. Попри це, словник розкритикувала московська газета “Правда” за намагання “відірвати українську мову від російської”. Значно більший за обсягом і вищий за лексикографічним рівнем “Російсько-український словник” за редакцією М. Калиновича (1948, 3-тє видання — 1961; 80 000 слів) теж зазнав закидів, але вже за невмотивовані росіянізми. Обидва словники закріпили лексичні норми, більшість із яких чинна й дотепер.

Деякі відверті перегини попереднього орфографічного кодексу усунув у 1946 р. новий “Український правопис”. Відповідно до практичних потреб він урегулював написання окремих груп слів, зменшив варіанти написань, скоротив

Михайло Калинович.

кількість винятків із правил. 1960 р. вийшло друге, доповнене й виправлене видання, в якому приведено у відповідність до правил російської орфографії написання в українській мові складних слів, уживання великої та малої літер, особливо у назвах установ. Цей правопис тривалий час задовольняв найсерйозніші вимоги мовної практики.

Після “лінгвістичної дискусії” 1950 р., що поклала край монопольному пануванню послідовників “нового вчення про мову” М. Марра й реабілітувала порівняльно-історичний метод, в українському (як і в усьому радянському) мовознавстві настає помітне поживання. Крім неперіодичного видання “Мовознавство. Наукові записки”, лінгвістичні розвідки друкує методичний і науково-популярний часопис “Українська мова в школі” (видається з 1951 р.; нині — “Дивослово”). Виходили друком “Діалектологічний бюлетень” (1949—1962), “Лексикографічний бюлетень” (1951—1963), збірник “Слов'янське мовознавство” (1958—1963).

Тогочасні знання про українську мову вдало узагальнив академічний “Курс

*Павло Тичина вітає
Зіновію Франко
із захистом дисертації,
ліворуч — Іван Білодід.
1954 р.*

сучасної української літературної мови” (т. 1—2, 1951). Це був перший ґрунтовний і систематичний опис усіх її структурних рівнів на великому матеріалі, що представляв різні стилі літературної мови. Особливо слід відзначити написаний М. Наконечним розділ фонетики, де серед іншого розроблено основи української орфоєпії. Курс уперше зафіксував стабільність літературних норм, послужив основою для створення підручників і посібників для всіх ланок народної освіти.

Цей курс вийшов за редакцією академіка *Леоніда Булаховського* (1888—1961) — провідного на той час вітчизняного лінгвіста. Мову він розумів як суспільний феномен, що виникає на певному етапі розвитку людини й постійно вдосконалюється, щоби краще виконувати свої функції. У його праці “Походження української мови” (1956) відтворено мовлення стародавнього Києва та Київщини, описано фонетичні, граматичні й лексичні риси української мови в пам’ятках різних періодів, указано час її остаточного сформування — XIV ст. Розвідка “Виникнення і розвиток літературних мов” (1941, 1946) розкриває основи становлення літературних мов у

різних народів, торкається таких головних проблем, як народна й діалектна основа літературної мови, її нормалізація та стильове розшарування, збагачення словника. *Л. Булаховський* реконструював найдавніші акцентологічні системи слов’янських мов, пояснив ключові факти й тенденції в історії наголосу. Глибокий слід залишив учений і в таких галузях, як семасіологія, синтаксис, стилістика. Йому належать змістовні посібники із загального мовознавства й капітальні курси з історії російської літературної мови, що витримали по кілька видань. За часів панування “марризму” він усупереч ідеологічному тискові зберігав відданість порівняльно-історичному методу, залишаючись одним із найбільших його представників у СРСР. *Л. Булаховський* — фундатор славистичної школи в українській лінгвістиці.

Серед небагатьох праць з інших галузей — публікації *М. Калиновича* про походження мови й письма, студії *І. Шаровольського* з історії романських і германських мов, монографія *А. Білецького* “Принципы этимологических исследований” (1950), що розкриває специфіку етимології та критерії етимологічного

опрацювання лексики. Вийшов перший в Україні "Словник лінгвістичних термінів" Є. Кротевича й Н. Родзевич (1957), який давав уявлення про тогочасну систему мовознавчих понять, широко ілюструючи їх фактами української мови.

За рубезем з'явилися великі "Українсько-італійський словник" Є. Оначького (Рим, 1941), "Українсько-німецький словник" З. Кузелі та Я. Рудницького (Лейпциг, 1943), "Українсько-англійський словник" К. Андрусишина і Дж. Кретта (Саскатун, 1955), що згодом перевидано, бо вони стали у великій пригоді українцям діаспори. У суміжних країнах виходять середні за обсягом "Українсько-польський словник" за редакцією С. Грабця та П. Зволінського (Варшава, 1957), "Українсько-словацький словник" І. Попеля (Братислава, 1960), "Угорсько-український словник" (1961), "Українсько-угорський словник" Л. Катони (Будапешт, 1963), "Румунсько-український словник" (Бухарест, 1963) і "Українсько-румунський словник" за редакцією Г. Кокотайла (Бухарест, 1964).

Українська наука про мову часів "відлиги" й "застою". Від середини 1950-х рр. для мовознавства настають сприятливіші часи, наукове життя поступово входить у спокійне робоче річчя. З появою нового покоління дослідників частково відновлюється після сталінського погрому кадровий потенціал. Назрілі завдання вимагають тепер зусиль не одного вченого, а цілих колективів. Більшає потік статей і монографій. Мовознавство дедалі виразніше розмежовується на окремі дисципліни, серед них визначаються провідні, розгортається низка нових напрямів. Конкретні розвідки стимулюють появу загальних праць, а теоретичні здобутки останніх відбиваються у словниках, довідниках і навчальній літературі.

Леонід Булаховський.

Центром лінгвістичних студій лишається Інститут мовознавства ім. О. Потебні АН УРСР. Ця установа також координує наукову роботу, що її ведуть відділ мовознавства Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові, мовознавчі кафедри університетів і педінститутів у різних містах України.

Провідним у цей період стає системно-структурний підхід. Він представляє мову як чітко організовану, цілісну сукупність елементів, об'єднаних внутрішніми взаємозв'язками, причому зміна одного елемента тягне за собою зміну інших. Якщо раніше мовні факти нерідко розглядалися розрізнено, незалежно один від одного, то тепер кожне явище вивчається на тлі інших аналогічних явищ, а його важливість визначається місцем, яке воно посідає в системі. Системно-структурний підхід, упроваджений спочатку на сучасному матеріалі, згодом починає застосовуватися й до історії мови.

Ще 1944 р. учениця Л. Щерби І. Сунцова створила лабораторію експериментальної фонетики, де було застосовано новітні методики інструментального дослідження звуків. За допомогою тех-

Віталій Русанівський.

нічних засобів ґрунтовно вивчено приголосні (Л. Прокопова) й голосні (Н. Тоцька) фонем української мови, їхню сполучуваність, різні акустичні явища, будову складу та процеси складоподілу, особливості української вимови. В. Брахнов описав явища уподібнення в консонантизмі. П. Кострубі вдалось уточнити кількість приголосних фонем у літературній мові; 1963 р. він видав курс лекцій з фонетики. З 1960-х рр. починається експериментальне досліджування інтонації як організаційно-комунікативного засобу, що передає логічні відтінки думки та її емоційне забарвлення. Докладно вивчено інтонацію розповідних, питальних і заперечних речень, вставних і звертальних конструкцій, експресивних засобів (Л. Близниченко, А. Багмут, Г. Олійник, І. Борисюк, Н. Плющ, Т. Бровченко). Інтонація українського мовлення нерідко порівнювалася з інтонаціями інших мов, переважно слов'янських.

Фахівці з граматики більше, ніж доти, починають цікавитися її теоретичними аспектами. Вони вивчають морфологічні й синтаксичні категорії, їхні взаємозв'язки, семантичні та структурні типи словосполучень. Розробляється загальна теорія речення, досліджуються

члени речення й типи речення, більше уваги приділяється граматичній варіантності. Чимало новаторських ідей щодо граматичних категорій і значень, природи частин мови та принципів їх виділення висловив І. Кучеренко у своїх статтях і монографії “Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія” (ч. 1—2, 1961—1964; 2-ге видання — 2003); частину мови він визначив як клас слів, об'єднаних спільністю їх реального лексичного значення. У книзі В. Русанівського “Структура українського дієслова” (1971) простежено історію цієї частини мови в XIV—XX ст. у формально-граматичному та семантичному аспектах; еволюцію дієслівних категорій і форм тут відтворено за окремими часовими зрізами. Ґрунтовні монографії присвячено також іменнику (І. Матвіяс), прикметнику (А. Грищенко) та дієприкметнику (Г. Гнатюк). І. Вихованець у праці “Частини мови в семантико-граматичному аспекті” (1988) запропонував їх нову класифікацію. Різним аспектам синтаксису присвячені розвідки С. Бевзенка, А. Грищенка, І. Вихованця, С. Єрмоленко, К. Шульжука, С. Дорошенка, М. Плющ. Їхні праці не лише уточнюють і поглиблюють попередні уявлення, а й по-новому витлумачують раніше мало досліджені граматичні явища.

Виділившись із морфології, оформлюється в самостійну галузь словотвір. Біля його джерел в Україні стояв І. Ковалик, який розбудував теоретичний апарат, визначив типи морфем, способи словотвору й основні тенденції його розвитку. Досліджено творення окремих класів слів (І. Ковалик, В. Ільїн, А. Родніна, Т. Возний), творення складних слів і афіксальний словотвір (Н. Клименко), відтопонімний словотвір (В. Горпинич), уточнено засади словотвірного аналізу. Тогочасні набутки підсумувала й розвинула колективна монографія “Словотвір

сучасної української літературної мови” (1979), що торкається загальнотеоретичних питань, ієрархії словотвірних одиниць, продуктивних і непродуктивних способів словотвору. Морфемну будову слів сучасної літературної мови відтворює “Морфемний аналіз. Словник-довідник” І. Яценка (т. 1—2, 1980—1981).

Розпочинається опрацювання української мови структурними методами. Серед перших праць цього напрямку — колективна монографія “Статистичні параметри стилів” (1967) і розвідка В. Перебийніс “Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучасної української літературної мови” (1970). Формальний підхід дав змогу точніше описати фонемну, морфемну та словотвірну будову слова, повніше вивчити словозмінні парадигми й синтаксичні структури, виробити засади формально-граматичної класифікації речень. На базі цих студій створено алгоритми морфологічного й синтаксичного аналізу текстів для автоматизованих інформаційних систем. Пізніше формальні методи застосовують і до лексичної семантики та структури тексту. Цим проблемам присвятили свої праці М. Пещак, Н. Клименко, Е. Скороходько, М. Муравицька та ін. “Частотний словник сучасної української художньої прози” (т. 1—2, 1981) наводить кількісні показники слововжитку в обстежених текстах, відбиває закономірності побутування лексики в художній мові й особливості авторських стилів. Це перший у світі частотний словник, який подає статистичні параметри для кожної словоформи.

Завдяки публікаціям А. Булаховського, І. Кириченка, В. Ільїна, Т. Зайцевої, П. Горецького, С. Левченка, А. Паламарчука в окрему галузь виділяється українська лексикологія. Якщо спочатку її розвиток впливав переважно з потреби вдосконалювати лексикографічне опра-

цювання слів, то в 1970—1980-х рр. лексикологи більше зосереджуються на теоретичних проблемах: системності словникового складу, основних закономірностях його еволюції, лексико-семантичних полях, явищах синонімії, омонімії, паронімії. У центрі уваги опиняються типологія лексичних значень, семантична структура слова, лексичний контекст, численні тематичні групи лексики, переносне значення (М. Кочерган, А. Крищенко, О. Тараненко, А. Лисиченко). Багато публікацій було присвячено новотворам, що з’явилися після 1917 р., — так званим радянізмам.

Великий крок уперед зробило словникарство. За обсягом і рівнем опрацювання лексики “Українсько-російський словник” (т. 1—6, 1953—1963; 121 000 слів) і “Російсько-український словник” (т. 1—3, 1968; 120 000 слів) не лише перевершили всі попередні аналоги, а й потрапили до числа найбільших у світовій перекладній лексикографії. Засобами іншої мови вони всебічно розкривали значення й відтінки значень реєстрових слів, так що перекладні відповідники часом утворювали синонімічні ряди. Словники перекладали чимало стійких словосполучень, фразеологізмів, прислів’їв і приказок. Ці видання помітно піднесли культуру української мови: стали надійними помічниками багатьох авторів і перекладачів, настільними книгами в редакціях, видавництвах і державних установах, послужили основою для укладання інших словників. 1971 р. “Російсько-український словник” відзначено Державною премією УРСР, у 1980-х рр. його двічі перевидали. На базі “Українсько-російського словника” укладено однотомник із загальноновживаною лексикою (65 000 слів), що витримав сім видань (останнє — 1990). Досвід праці над цими словниками узагальнив С. Головащук у монографії “Перекладні

У лексичній картотеці Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні.

словники і принципи їх укладання” (1976). Особливо цінні ті її положення, що стосуються обсягу й реєстру перекладного словника, розмежування значень, еквівалентності відповідників, перекладу фразеології та подання ілюстративного матеріалу.

Найбільшим здобутком лексикографів стає тлумачний “Словник української мови” (СУМ, т. 1—11, 1970—1980), укладений під керівництвом Л. Паламарчука. Ідея такого словника зародилася в колах української інтелігенції ще в ХІХ ст., але умови для реалізації задуму з’явилися лише в 1950-х рр., коли було сформовано відповідну лексичну картотеку. Він має нормативне спрямування й досить повно відбиває лексичний і фразеологічний склад літературної мови від І. Котляревського й до початку 1970-х рр. (134 000 слів); частково охоплені архаїзми, історизми, діалектизми, засвідчені писемними джерелами. До реєстрових одиниць подано граматичну характеристику, докладні тлумачення та приклади вживання. За допомогою системи ремарок передано стильову віднесеність і виразні відтінки слів або значень, часову характеристику чи сфери застосування лексики. Щоправда, інколи позначки типу *діалектне* або *застаріле* (надто щодо західноукраїнської

лексики) наче відлякували користувача від цих слів, і вони й далі лишалися суто діалектними чи застарівали ще більше, хоч могли би природно влитися до загальноновживаного фонду. Але в цілому словник створено на високому науковому рівні. До останнього часу він був найповнішим зібранням лексичних скарбів рідної мови й головним джерелом з усіх питань сучасного слововжитку. Видання дало поштовх до подальшого розгортання студій у галузі української та порівняльної слов’янської лексикології. Його провідних укладачів було нагороджено Державною премією СРСР (1983). В історії цей одинадцятитомник залишиться своєрідною вершиною нашої лексикографії, справжнім подвигом вітчизняних словниківарів.

Повнотою реєстру та рясним ілюстративним матеріалом СУМ завдячує фундаментальній лексичній картотеці, яку почали комплектувати в Академії наук іще у 1920-х рр. З повоєнного часу вона інтенсивно поповнювалася й на кінець 1960-х рр. налічувала понад 4 млн карток, кожна з яких містить заголовне слово, уривок із тексту, де його вжито в певному значенні, та посилання на джерело, звідки його виписано. Картотека документально засвідчує наявність слова у мові, кількість значень, його граматичні та стилістичні особливості й таким чином забезпечує повний добір лексики до словників різних типів та лексикологічних досліджень.

Давній задум вітчизняних філологів — вичерпно описати виразний і багатогранний слововжиток основоположника нової літературної мови — здійснено у “Словнику мови Шевченка” (т. 1—2, 1964; Державна премія УРСР, 1989). Харківські вчені підготували “Словник мови творів Г. Квітки-Основ’яненка” (т. 1—3, 1978—1979). Високою культурною опрацювання лексики відзначаються

й інші словники цього періоду: орфографічний, інверсійний, іншомовних слів, словники рим, скорочень, антонімів, паронімів тощо. Перекладний “Словник власних імен людей” С. Левченка, Л. Скрипник і Н. Дзятківської витримав п’ять видань (останнє — 1976) і послужив взірцем для підготовки аналогічних праць в інших республіках СРСР; особливо цінними є зібрані в ньому розмовно-побутові варіанти імен. Значно доповнене його видання, з багатим ілюстративним матеріалом вийшло під назвою “Власні імена людей. Словник-довідник” (1986; 3-тє видання — 2005). Виразне практичне спрямування має “Словник-довідник з правопису та слововживання” С. Головащука (1989).

Після тривалої перерви з 1957 р. відновилось укладання термінологічних і галузевих словників, над якими працювали лексикографи та фахівці відповідних наук. До початку 1970-х рр. їх видано близько 30, здебільшого російсько-українських: математичний, фізичний, хімічний, ботанічний, сільськогосподарський, великий “Російсько-український технічний словник” (1961; 80 000 слів) тощо. Усі вони сприяли поширенню рідної мови в науці й вищій освіті. На противагу колишнім пуристичним тенденціям, українську термінологію розбудовують, керуючись принципом “мінімальних розходжень із російською мовою”. Більшає кількість досліджень різних термінологічних підсистем. Великий фактичний матеріал, добутий із першоджерел, термінознавці систематизують, ураховуючи високий рівень досягнень у добу стрімкого науково-технічного розвитку.

У 1970-ті рр. в окрему галузь остаточно виділяється фразеологія. Її об’єкт — фразеологічна одиниця, під якою розуміють семантично стійке сполучення слів, що відтворюється у мовленні в готовому вигляді. Вивчалися специфіка

змісту й форми фразеологізмів (М. Алевфєренко, Л. Авксєнтьєв, М. Дємський), їхнє походження (Ф. Мєдвєдєв, О. Ткачєнко, В. Ужчєнко), формування фразеологічного фонду (О. Юрчєнко, Л. Колємїєць). Загальною працею з цієї галузі є “Фразеологія української мови” Л. Скрипник (1973), де докладно проаналізовано жанрові та граматичні типи фразеологізмів, їх системні взаємозв’язки, явища варіантності, динамічні процеси, що діють у цій сфері мови. Укладено кілька тлумачних і перекладних фразеологічних словників, словники фразеологічних синонімів, перифраз і крилатих висловів.

Стилістика розвивалася передусім на матеріалі мови художньої літератури. У річищі ідей російського лінгвіста В. Виноградова її досліджували І. Білодід, В. Ващєнко, В. Ільїн, Л. Скрипник, І. Грицютенко, Л. Паламарчук. Їх цікавили виражальні функції звукових, граматичних і лексичних одиниць у їхній взаємодії, використання образних та експресивних засобів, поетика й стилістичні пошуки письменників-класиків, співвідношення загального та індивідуального в стилі тощо. Ретельно аналізуючи художню мову, лінгвісти показують, як у ній утілюється творчий задум митця. Повнотою аналізу й оригінальними розділами про фоностилістику й синтаксис відзначалися “Нариси з загальної стилістики української мови” І. Черєдничєнка (1962). Кілька видань витримала “Практична стилістика сучасної української мови” А. Коваль (1960; 4-тє видання — 1987). Починають привертати до себе увагу нехудожні стилі — науковий і діловий (А. Коваль), публіцистичний (Д. Баранник, М. Пилинський).

Пізнiше мовний стиль починають розуміти як структурну цілісність, наголошуючи на його функціональній природі. Розвиток стилів у різні періоди, їхні взає-

мовливи, становлення стильових норм простежено в колективних працях “Мова і час” (1977) та “Жанри і стилі в історії української літературної мови” (1989). Експресивні засоби та їх міжстильове проникнення проаналізував В. Чабаненко у книзі “Основи мовної експресії” (1984). Розвідки П. Тимошенка, С. Дорошенка, В. Кононенка заклали підвалини граматичної стилістики. Теорії та історії нормування нової української літературної мови присвячено монографію М. Пилинського “Мовна норма і стиль” (1976), у якій розкрито залежність норми від суспільно-історичних і мовних чинників, вироблено її критерії та принципи застосування, доведена необхідність свідомого впливу суспільства на мову.

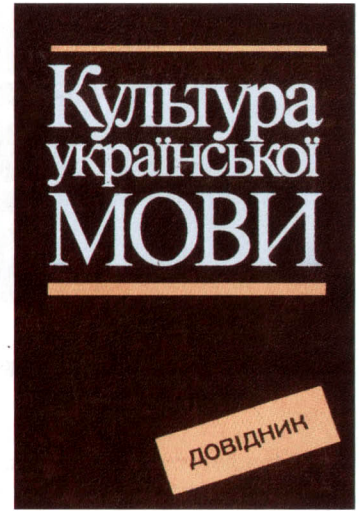
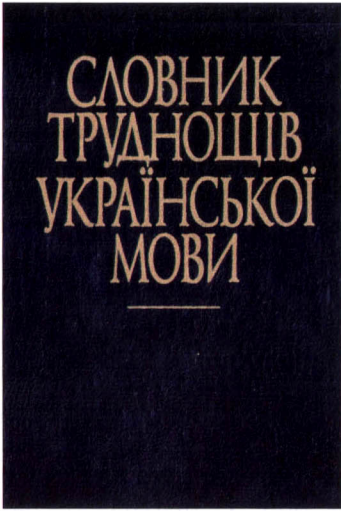
Від середини 1960-х рр. зростає інтерес до усного літературного мовлення, про що свідчить поява кількох колективних збірників, монографій Д. Баранника, П. Дудика. Усне спілкування досліджують не за діалогами в художніх творах, а у природному функціонуванні, звертаючи увагу на його лексичне наповнення, стильове розгалуження, синтаксичну будову й інтонаційне оформлення. Встановлено відмінності живого мовлення від книжно-писемного та з’ясовано особливості взаємодії цих двох форм існування мови.

Зі стилістикою тісно перепліталися проблеми мовної культури, яким присвячено чимало книжок, збірників брошур і статей (М. Жовтобрюх, А. Коваль, Є. Чак). Зажила популярності збірка нарисів Б. Антоненка-Давидовича “Як ми говоримо” (1970; 5-те видання — 2007), що допомагає мовцям запобігти неправильному слововжитку, уникнути невластивих нашій мові зворотів, відродити призабуті слова й вислови. Усталенню правильної вимови сприяли “Словник наголосів” М. Погрібного (1959; 2-ге видання — 1964) і словник-довідник “Ук-

раїнська літературна вимова і наголос” (1973). Після стабілізації літературних норм у 1960-х рр. учені більше зосереджуються на явищах варіативності. Науково-популярний збірник “Культура слова”, радіожурнал “Слово”, телепередача “Живе слово” дають мовні поради, популяризують літературну норму, допомагають розвинути мовний смак, прищеплюють любов до рідного слова. З’явилися корисні праці з теорії та практики перекладу (М. Рильський, О. Кундзіч, Й. Багмут, С. Ковганюк).

Попередні набутки й нагромаджений фактичний матеріал дали змогу створити загальну академічну працю “Сучасна українська літературна мова” (кн. 1—5, 1969—1973), ініціатором і організатором написання якої виступив М. Жовтобрюх. Такого розгорнутого системного курсу не мала на той час жодна слов’янська мова. На основі єдиної концепції його автори всебічно проаналізували всі мовні рівні, використовуючи описові, структурні й статистичні методи. У першій книзі подано скрупульозний опис голосних і приголосних звуків, фонологічної системи, наголосу, структури складу, орфоепічних норм. У другій, присвяченій морфології, проаналізовано частини мови, їхні словотвір і словозміну, морфологічні категорії. Третя — наводить досить повну й багато в чому оригінальну характеристику синтаксичної будови. Четверта — докладний опис лексичного складу та фразеології. Стильові ресурси різних мовних рівнів і функціональні стилі — така проблематика п’ятої книги; новий матеріал містять її розділи про стилістику усного мовлення та ритмомелодіку. Цей п’ятитомник мав нормативно-описовий характер і тривалий час посідав у нашому мовознавстві чільне місце, ставши настільною книгою для дослідників і викладачів вищої школи.

Лінгвісти повсякчас брали участь у написанні навчальних програм і стабіль-

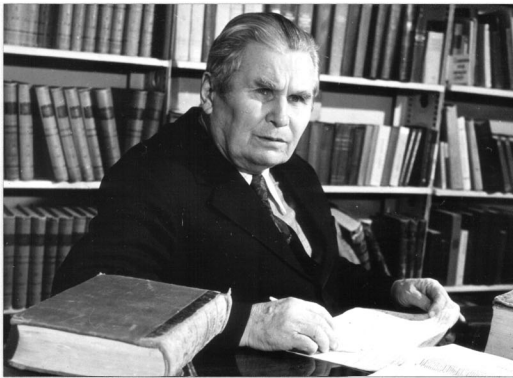

них підручників для вищої та середньої школи. У них послідовно враховували найновіші досягнення, завдяки чому долався розрив між академічною наукою та практикою викладання. Понад 20 років студенти-філологи послуговувалися “Курсом сучасної української літературної мови” М. Жовтобрюха й Б. Кулика (ч. 1, 1959; 4-те видання — 1972). Б. Кулик написав і другу частину цього підручника — “Синтаксис” (1961). Виняткове значення для філологічної освіти мали написані колективами авторів посібники “Історична граматики української мови”, що виходили у 1957, 1962 і 1980 рр. Активно розвивалася методика викладання рідної та нерідної мов (С. Чавдаров, А. Медушевський, О. Біляєв, В. Мельничайко). Постійно друкувалися науково-популярні й методичні праці, що допомагали викладачам підвищити свій фаховий рівень, зробити навчання дієвішим і цікавішим, ширше розкрити перед учнями лексичні та стилістичні багатства рідної мови, її граматичні норми.

Щоб краще зрозуміти звуковий і граматичний лад сучасної мови, треба знати, як він сформувався. І що глибше в давнину зазирає дослідник, то виразні-

Видання з культури мови 1980-х рр.

ше проступають історичні тенденції та закономірності. Праці з історичної фонетики (М. Жовтобрюх, І. Ковалик, М. Наконечний) та граматики (І. Слинко, С. Самійленко, О. Безпалько, В. Русанівський, М. Пещак, У. Єдлінська) висвітлюють співіснування давньоруських і старослов'янських фонетичних та морфологічних рис у пам'ятках, історію окремих голосних і приголосних звуків, розвиток морфологічних категорій і форм, становлення синтаксичної будови української мови. Поступово відбувається перехід від етапу збирання й опису фактів до встановлення причин історичних змін. На основі сумлінного вивчення писемних джерел побудовано ґрунтовні монографії Л. Гумецької “Нарис словотворчої системи української актової мови XIV—XV ст.” (1958) та І. Керницького “Система словозміни в українській мові (на матеріалі пам'яток XVI ст.)” (1967). Високо була поцінована фахівцями “Історична морфологія української мови. Нариси із словозміни та словотвору” (1960) С. Бевзенка, у якій, крім відомостей із пам'яток, широко залучено й діалектний матеріал.

Михайло Жовтобрюх.

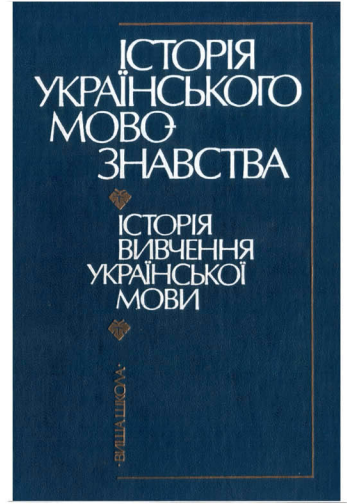
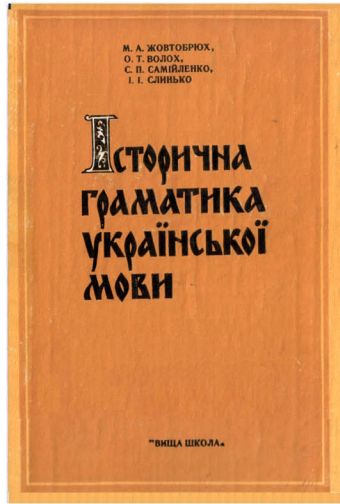
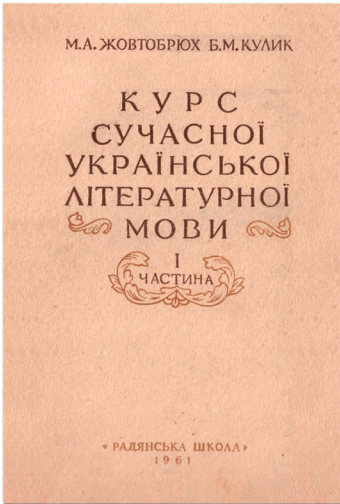
Історична лексикологія, що відтворює шляхи становлення словникового складу, представлена розвідками А. Генсьорського, А. Москаленка, А. Бурячка, В. Винника, М. Худаши, І. Ощипко, пізніше — Д. Гринчишина, В. Німчука, Л. Полюги, О. Муромцевої. Вивчаючи тексти пам'яток, дослідники намагаються простежити формування лексичної самобутності нашої мови на тлі інших слов'янських мов, з'ясовують історію окремих слів і джерела запозичень, прояснюють “темні місця” в давніх текстах. Про лексичні контакти української та суміжних мов у минулому багато писали зарубіжні лінгвісти С. Грабець, М. Юрковський (Польща), Е. Врабіє (Румунія), Д. Кранжалов (Чехія), Е. Балецький, І. Удварі, М. Кочиш (Угорщина). Проте синтетичне дослідження українських запозичень в інших мовах і дотепер залишається актуальним завданням.

Результати тривалих діахронічних студій узагальнено в капітальній “Історії української мови” (1978—1983; Премія ім. І. Франка, 1985). Кожна з чотирьох її книг (“Фонетика”, “Морфологія”, “Синтаксис”, “Лексика і фразеологія”) описує основні процеси в розвитку відповідного структурного рівня, показує напрями еволюції мовних явищ, з'ясовує причини втрати старих і появи нових елементів. Так, становлення звукової

системи відтворено з індоєвропейських часів; з належною повнотою висвітлено зміни, що сталися на власне українському ґрунті. На багатому матеріалі, з новими підходами розглянуто історію частин мови. У загальних рисах простежено, як збагачувалися лексика і фразеологія від праслов'янської доби до наших днів. Підбивши підсумки досягнутого, цей чотиритомник одночасно засвідчив, що в дослідженні деяких періодів іще лишаються “білі плями”, які потребують дальшого з'ясування. Насамперед це стосується лексики, словотвору й синтаксису.

Плідні наслідки дала дискусія щодо періодизації історії літературної мови (кінець 1950-х рр.). І. Білодід, В. Ващенко, П. Тимошенко, А. Москаленко, З. Франко простежували передумови та джерела виникнення літературної мови, її діалектну базу, співвідношення в ній книжних і народних елементів, формування різних функціональних стилів. М. Жовтобрюх у 1963 і 1970 рр. видав дві капітальні монографії з історії мови української преси ХІХ — початку ХХ ст., де розкрив її важливу роль для закріплення літературних норм, збагачення фразеології та спеціальної термінології (суспільно-політичної, економічної, юридичної тощо).

Дослідники прагнули вивчати розвиток літературної мови у тісному зв'язку з історією українського народу. Так, академічний “Курс історії української літературної мови” за редакцією І. Білодіда (т. 1—2, 1958—1961) і підручник “Історія української літературної мови” П. Плюща (1971) окреслювали суспільно-політичні умови, що впливали на становлення різних стилів і жанрів од часів Київської Русі до середини ХХ ст., а також культурно-освітні функції літературної мови на різних етапах. Незважаючи на рясно призбираний фактаж, нині обидві праці застаріли через свою ідеологічну упередженість. У них, на-

приклад, цілком серйозно стверджувалося, що “возз’єднання” України й Росії 1654 р. врятувало українську мову від руйнації та сплюндрування. Корисним додатком до обох курсів була укладена П. Тимошенком “Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови” (ч. 1—2, 1959—1961), в якій зібрано уривки з праць і творів відомих філологів, істориків та письменників.

Вивчення історії літературної мови й історичної стилістики не припинялося й у наступні десятиліття. У центрі уваги дослідників був вплив давніх східнослов’янських літературних мов на сучасні літературні мови (В. Русанівський), мова Київського літопису та “Слова о полку Ігоревім” (В. Франчук), формування української літературної мови на народній основі протягом XVIII ст. (В. Передрієнко). В. Німчук видав із коментарем пам’ятку X ст. “Київські глаголичні листки”, довівши сучасними методами її автентичність.

Надійну джерельну базу для історичних розвідок надає серія “Пам’ятки української мови”, що виходить із 1961 р. У ній планомірно друкуються тексти XIII—XIX ст. — актові документи, граматики, давні граматики та словники, ху-

Мовознавчі підручники 1960—1980-х рр.

дожня, публіцистична, наукова, епістолярна, а останнім часом і релігійна література. Серія робить доступними для широкого кола дослідників найважливіші тексти, що документально засвідчують мовну систему відповідної доби, дають змогу відтворити становлення літературної мови, простежити, як удосконалювалися і збагачувалися функціональні стилі, вироблялися правописні норми. У серії вийшли такі славетні мовознавчі пам’ятки, як словники П. Беринди, Л. Зизанія, П. Білецького-Носенка, граматики І. Ужевича, М. Смотрицького тощо. Загалом перевидано понад 25 пам’яток із докладними архео- та палеографічними коментарями й дотриманням усіх текстологічних вимог. Публікатори — В. Німчук, М. Бойчук, В. Русанівський, М. Пещак, Є. Кудрицький, І. Чепіга, В. Передрієнко, А. Матвієнко та ін. Серія сприяла пошквалюванню студій з історії літературної мови й історичної граматики.

Для діяхронічних розвідок велике значення мають історичні словники, що фіксують лексику певного періоду, наводять її тлумачення і приклади вживання з писемних джерел. Такими праця-

ми є “Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.” за редакцією Л. Гумецької (т. 1—2, 1977—1978), підготовлений на базі майже тисячі пам’яток світського характеру (переважно грамот), і його хронологічне продовження — “Словник української мови XVI — першої половини XVII ст.” за редакцією Д. Гринчишина (вип. 1—15, 1994—2010), видання якого триває. Ці праці мають і загальнокультурне значення, бо засвідчують ступінь розвитку нашого народу в минулі часи, рівень його духовної та матеріальної культури, давні звичаї та побут. Словники стають у пригоді історикам широкого профілю та історикам літератури, що працюють із текстами відповідної доби.

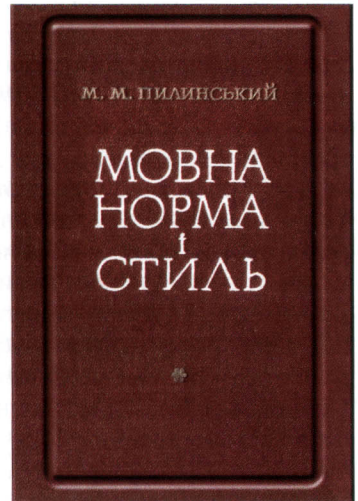
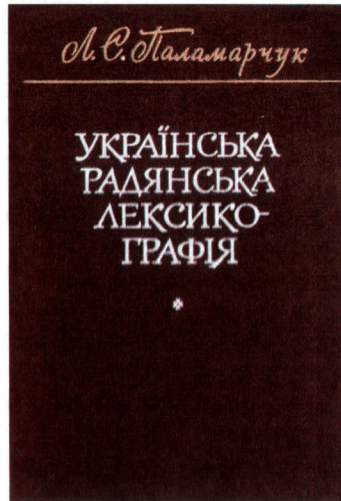
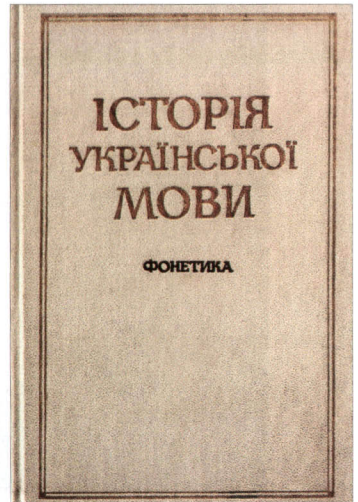
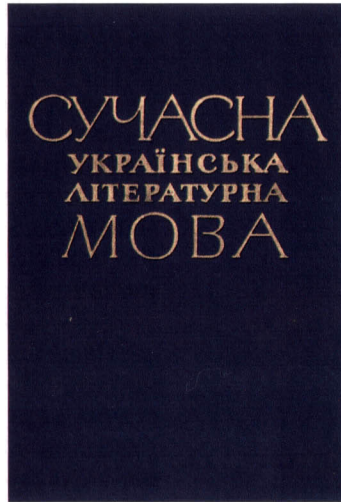
Українська акцентологія, біля джерел якої стояли О. Потебня, Л. Булаховський та І. Огієнко, досліджує закономірності наголошування слів у сучасній мові (М. Наконечний, Т. Бровченко, В. Винницький) та в історії мови (З. Веселовська). Новий етап у розвитку історичної акцентології відкрили “Нариси з історичної акцентології української мови” (1983) В. Скляренка та інші його ґрунтовні монографії, що запровадили в науковий обіг багатий матеріал зі східнослов’янських акцентованих пам’яток і сучасних говорів.

Загальнонаціональна мова представлена не лише своїм літературним різновидом, а й численними народними говорами. Діалектологічні розвідки цього періоду набувають надзвичайного розмаху, охоплюючи весь ареал української мови, підвищується їхній теоретичний рівень. Учених цікавлять характерні й відмінні ознаки говорів і говірок, їхнє територіальне поширення, членування діалектного простору, міждіалектні зв’язки. Південно-східні говори описували В. Ващенко, І. Варченко, А. Могила, південно-західні — Г. Шило, П. Приступа,

Д. Бандрівський, П. Чучка. Вийшли регіональні діалектні словники, що фіксують лексику та значення, які лишилися за межами літературної норми (А. Москаленко, В. Ващенко). Висвітлюються контакти між українськими говорами та сусідніми мовами (М. Онишкевич, С. Семчинський, П. Лизанець). На великому лексичному матеріалі простежено взаємовпливи східнокарпатських говірок і південнослов’янських мов (Б. Кобилянський “Діалект і літературна мова”, 1960) та закарпатських говірок і західнослов’янських мов (Й. Дзєндзелівський “Українсько-західнослов’янські лексичні паралелі”, 1969). Ф. Жилко в синтетичних працях “Говори української мови” (1958) і “Нариси з діалектології української мови” (1955; 2-ге видання — 1966) описав територіальні відмінності української мови на різних структурних рівнях і запропонував уточнену класифікацію говорів.

Згодом більше уваги починають приділяти діалектній фонології (Т. Назарова, А. Залеський, К. Герман), лексиці (І. Сабадош, Г. Клепікова, П. Гриценко), словотвору (Я. Закревська), синтаксису (В. Добош). Активізується вивчення північного наріччя (М. Никончук, М. Корзонюк). Вийшла перша хрестоматія зразків діалектного мовлення з усіх регіонів української етнічної території (“Говори української мови”, 1977). Укладено низку діалектних словників (П. Лисенко, М. Онишкевич). На базі університетів у Чернівцях, Ужгороді, Одесі, Дніпропетровську виникли регіональні діалектологічні центри. Підсумки тогочасних дослідів узагальнено в підручнику С. Бевзенка “Українська діалектологія” (1980) та в книзі І. Матвіяса “Українська мова і її говори” (1990).

Зарубіжні діалектологи вивчають структуру та функціонування українських говірок на теренах сусідніх країн —

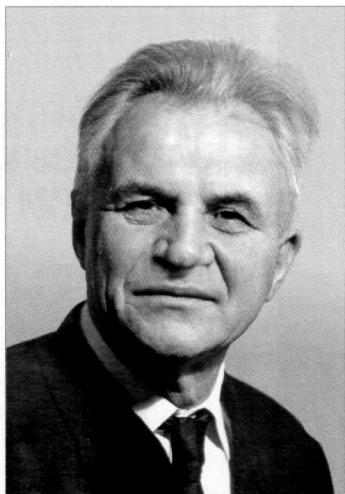
Мовознавчі видання
1970-х рр.

Білорусі (Л. Осовський, Ф. Климчук), Польщі (В. Курашкевич, М. Карась, М. Лесів, Ф. Чижевський), Східної Словаччини (З. Ганудель, В. Латта, О. Лешка, М. Штець), Румунії (І. Петруц, І. Робчук, М. Павлюк, К. Регуш).

Якщо діалектологія підходить до говірки як до цілісної мовної системи, то лінгвістична географія більше зосереджується на діалектних відмінностях і методом картографування встановлює їх територіальне поширення. Створено регіональні атласи закарпатських говорів

(Й. Дзендзелівський, П. Лизанець), говірок Нижньої Прип'яті (Т. Назарова), Наддністрянщини (Г. Шило, неопубліковано) тощо. Поступово ця галузь перетворюється із суто описової на дійове джерело здобуття нових відомостей про територіальні різновиди української мови.

Етапний здобуток лінгвогеографії — національний "Атлас української мови" (т. 1—3, 1984—2001), теоретичні засади якого опрацював Ф. Жилко. Тут розміщено 1093 зональні та 53 загальні карти, що окреслюють межі поширення різних

Федот Жилко.

мовних явищ на всій українській етно-мовній території у 1950—1970 рр. Базою атласу стали записи понад 2300 говірок, зроблені великим загоном діалектологів за програмою, що охоплювала близько 500 найважливіших питань фонетики, граматики й лексики. Відзначаючись докладністю та високим рівнем наукових коментарів, атлас становить надійну основу для розв'язання проблем діалектного членування, походження й історії української мови, з'ясування східнослов'янського етногенезу. Ця фундаментальна праця заслужено відзначена Державною премією України в галузі науки й техніки (2006).

Від початку 1960-х рр. як окрема галузь активно розвивається ономастика. Вивчаються походження та морфологічна структура різних класів власних назв: географічних об'єктів — топонімів (Ю. Карпенко, К. Галас, Д. Бучко, М. Худаш, В. Горпинич, В. Лобода), назв водойм — гідронімів (К. Цілуйко, В. Петров, О. Стрижак, Ю. Карпенко, І. Железняк, А. Непокупний, Є. Отін, Л. Масенко, О. Карпенко), особових імен людей — антропонімів (Ю. Редько, П. Чучка, Р. Керста), етнічних спіль-

нот — етнонімів (В. Петров, О. Стрижак, А. Непокупний), мешканців — катойконімів (В. Горпинич) тощо. Тематика ономастичних студій повсякчас розширюється: більша територія обстеження, запроваджується в науковий обіг свіжий матеріал, охоплюються не вивчені раніше класи власних назв (об'єктів рельєфу та Космосу, вулиць, кличок тварин тощо), глибшає часова перспектива досліджень, у зв'язку з чим дедалі частіше застосовуються етимологічні методи. Щорічно поповнюється ономастична картотека, що фіксує топоніми, гідроніми й антропоніми, зібрані внаслідок польового обстеження різних регіонів України та шляхом анкетування.

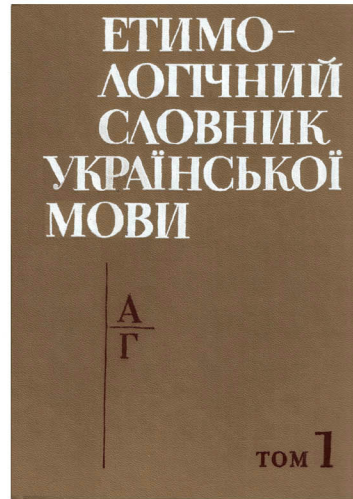
А. Білецький у теоретичній монографії “Лексикологія и теория языкознания (ономастика)” (1972) з'ясовує сутність власних і загальних назв, принципи їх розмежування, семантику, склад і групування власних назв, методи їх досліджування. Вийшли регіональні словники гідронімів та ойконімів. “Словник гідронімів України” (1979) — найповніший реєстр водоймищ нашої держави, за обсягом і характером опрацювання матеріалу він не має аналогів у слов'янській ономастиці. В “Етимологічному словнику літописних географічних назв Південної Русі” (1985) з'ясовано походження всіх топонімів, зафіксованих у найдавніших літописах. Етимологія географічних назв надзвичайно цінна, бо дає змогу точніше відтворити дописемну історію України, локалізувати прабатьківщину слов'ян, визначити місце й час походження східних слов'ян та їхніх мов, простежити міжмовні контакти найдавнішої доби.

У зв'язку із залученням після Другої світової війни країн Східної Європи до орбіти радянського впливу, активізуються славістичні студії. З'явилися численні розвідки, присвячені різним аспектам слов'янських мов: лексиці (В. Коломі-

ець, Т. Лукінова, І. Стоянов), інтонації (А. Багмут), морфології (О. Ткаченко, Г. Півторак), словотвору (Н. Романова), синтаксису (О. Мельничук, Й. Андерш). Львівські вчені підготували посібники зі слов'янських мов (В. Андел, М. Пушкар, К. Трофимович) та “Польсько-український словник” за редакцією А. Гумецької (кн. 1—3, 1958—1960). Пізніше вийшли “Болгарсько-український словник” І. Стоянова й О. Чмир (1988), “Чесько-український словник” (т. 1—2, 1988—1989), описово-навчальна “Грамматика чеської мови” (1992).

Помітною подією стала поява першо-го у СРСР систематичного курсу головних набутків славістики — “Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов” (1966) за редакцією О. Мельничука. У праці, з одного боку, історію української мови висвітлено на тлі інших слов'янських мов, а з іншого — до арсеналу відомостей, якими оперують славістика й індоєвропейстика, упроваджено численні факти з українських писемних пам'яток, діалектів і сучасної мови. Цей капітальний курс був і лишається надійним дороговказом для всіх, хто опановує чи досліджує історію слов'янських мов. Його своєрідним продовженням стала колективна монографія “Историческая типология славянских языков” (1986), у якій з історичними коментарями розглянуто спільні та специфічні риси літературних мов на рівні фонетики, словотвору, лексики та фразеології. Ареальні балто-північнослов'янські зв'язки багато й плідно вивчав А. Непокунний. У центрі його уваги — спільні явища в галузі семантики та синтаксису, балтійські запозичення в пам'ятках, власних назвах і сучасних діалектах білоруської, української та польської мов.

Українська лексика своїми коренями сягає глибини віків. Її походження на загальнослов'янському тлі висвітлює фундаментальний “Етимологічний слов-

Обкладинка “Етимологічного словника української мови”.

ник української мови” в 7 томах (т. 1—6, 1982—2012, видання триває). До нього увійшла не тільки літературна лексика, а й усі зафіксовані діалектні слова. Словник побудовано за гніздовим принципом: до кожного реєстрового слова додаються всі спільнокореневі, далі містяться його відповідники у слов'янських мовах, потім подано реконструйовану праслов'янську форму, а відтак — індоєвропейську; запозичені слова теж по можливості зводяться до індоєвропейського рівня. Праці притаманні стислий виклад, чітка побудова статті, зважені та кваліфіковані пояснення етимологій, відсутність суб'єктивізму. Редактори й укладачі словника (О. Мельничук, О. Ткаченко, Т. Лукінова, В. Скляренко, Г. Півторак, І. Стоянов, О. Пономарів та ін.) виявили глибоку історико-лінгвістичну вдумливість, творчу енергію, працьовитість і наполегливість, тож є підстави говорити про сформування київської школи етимології. У завершеному вигляді це видання стане гідним внеском у світову славістику.

У 1970-ті рр. з огляду на офіційно проголошену в СРСР спекулятивну тезу

про майбутнє “злиття мов і націй” і формування “нової історичної спільності — радянського народу” зростає увага до побутування в Україні російської мови. Виходять колективні монографії “Русский язык — язык межнационального общения и единения народов СССР” (1976), “Функционирование русского языка в близкородственном языковом окружении” (1981), “Воспитание словом” (1989) та ін. У них із позицій мовного месіанізму обґрунтовувалися переваги національно-російської двомовності, підкреслювалися особлива культурна роль російської мови, її функція “другої рідної мови” чи засобу міжнаціонального спілкування, а той факт, що вона, по суті, витісняла собою українську, обминався мовчанкою.

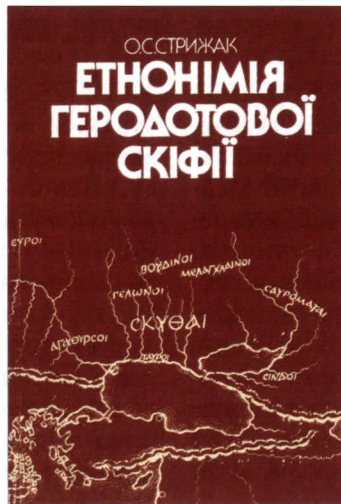
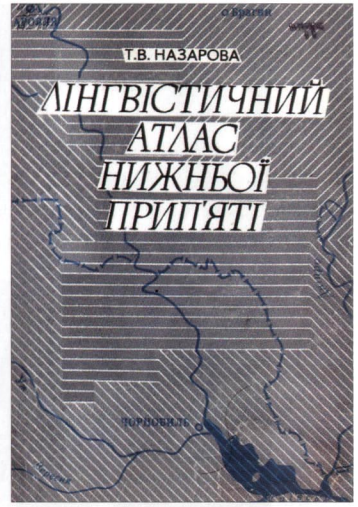
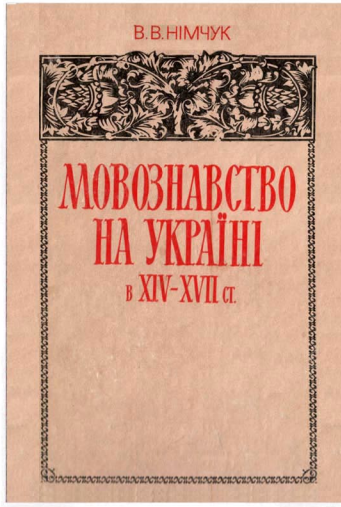
Більшу наукову цінність зберігають дослідження з традиційних аспектів русистики: фонетики (Л. Скалозуб), морфології (О. Фінкель, Ю. Гепнер, О. Германович), синтаксису (Є. Кротевич, Я. Спринчак, Н. Арват), словотвору (Н. Букатевич, Г. Циганенко, А. Зверев), лексикології (Ж. Соколовська), зокрема історичної (М. Брицин, В. Туркін), стилю художньої літератури (В. Сиротіна, В. Ковальов), українсько-російських мовних контактів (Г. Гнатюк, Г. Їжакевич). Досліджено говірки російських переселенців у різних областях України. Вийшли “Словарь языка русских произведений Шевченко” (т. 1—2, 1985—1986; Державна премія УРСР, 1989) і популярний “Этимологический словарь русского языка” Г. Циганенко (1970; 2-ге видання — 1989).

До близькоспоріднених мов доцільно застосовувати зіставний метод — він унаочнює їхні відмінні риси. Через це багато розвідок присвячено порівнянню української та російської мов на різних структурних рівнях (Г. Їжакевич, Т. Черторизька, Н. Озерова, В. Брицин, В. Ко-

ноненко). Підсумковими у цій царині стали колективні монографії “Сопоставительное исследование русского и украинского языков. Лексика и фразеология” (1991) і видана пізніше “Сопоставительная грамматика русского и украинского языков” (2003). Не втратили актуальності праці, що фіксують відмінності російського мовлення в Україні від літературного мовлення в Росії, — “Культура русской речи на Украине” (1976), “Словарь русского литературного словоупотребления” (1987).

Протягом 1950—1960-х рр. успіхи в теоретичному дослідженні західноєвропейських мов були більш ніж скромні. Винятком стала монографія Б. Задорожного “Порівняльна фонетика і морфологія готської мови” (1960), а також розвідки з германістики І. Сунцової, Л. Близниченка, Ю. Жлуктенка і з романістики О. Андрієвської та С. Семчинського. Вагомішим виявився доробок у створенні навчальної літератури. К. Баранцев уклав “Словник синонімів англійської мови” (1964) і великий “Англо-український фразеологічний словник” (1969; 2-ге видання — 2005). Н. Раєвська — авторка підручників із теоретичної граматики, синтаксису, морфологічної стилістики та лексикології англійської мови. Високим рівнем відзначалася “Грамматика німецької мови” Р. Смеречанського (1960). Вийшла низка перекладних словників (приблизно на 50 000 слів), де в парі з українською в першій чи другій частині виступають англійська, німецька та французька мови.

У 1970—1980-х рр. ця галузь уже представлена не лише навчальною літературою, а й теоретичними розвідками. Виходять наукові збірники з актуальних питань порівняльної лінгвістики, мовних контактів, двомовності, інтернаціоналізації лексики. Різним аспектам англійської мови присвячено праці Г. Почепцова,

*Мовознавчі видання
1980 — початку 1990-х рр.*

О. Старикової, Л. Медведєвої, В. Кухаренко, Н. Биховець, німецької — Л. Прокопової, Е. Лисенко. Ю. Жлуктенко разом із О. Двухжиловим написав монографію “Фризский язык” (1984), а у співавторстві з Т. Яворською — підручник “Вступ до германського мовознавства” (1974; 3-тє видання — 1986); обидві праці стали першими в СРСР книжками на такі теми. Вийшли великий “Англо-український словник” М. Подвезька й М. Балли (1974) і “Німецько-український фразеологічний словник” В. Гаврися й

О. Пророченко (т. 1—2, 1981; 2-ге видання — 1994). Французьку мову досліджували Г. Крючков і О. Чередниченко. С. Семчинський у монографії “Семантична інтерференція мов” (1974) простежив взаємодію східнороманських і слов'янських мов у сфері семантики. Особлива увага приділяється варіантам германських і романських мов у монографії “Варианты полинациональных литературных языков” (1981). Міжмовним контактам присвячено праці В. Акуленка й О. Семенця. Студії з перекладознавства

Юрій Жлуктенко.

Олександр Мельничук.

(Р. Зорівчак, В. Коптілов, І. Корунець) узагальнюють досвід перекладу художньої літератури на українську та навпаки, обґрунтовують його теоретичні засади й методику, аналізують способи перекладу назв реалій, фразеології та стилістично забарвленої лексики. Розвивається інтерлінгвістика (“Книга об есперанто” О. Королевича, 1989).

З досліджень інших мов варто відзначити першу у світі монографію з мікеністики “Язык и культура Микенской Греции” (1957), написану професором Львівського університету С. Лур’є, а також розвідки з елліністики (А. Білецький, Ф. Нікітіна, О. Пономарів, Н. Клименко), латиністики (В. Маслюк, Р. Оленич), фінно-угрознавства (О. Рот, П. Лизанець, О. Ткаченко), тюркології (О. Гаркавець), арабістики (В. Рибалкін). Серед небагатьох набутків порівняльно-історичного мовознавства — колективна праця “Общая лексика германских и балто-славянских языков” (1989), монографії “Очерки теории языкового субстрата” О. Ткаченка (1989) і “Джерела філософської термінології” Т. Харитонові (1992).

У “застійні” роки чимраз більше відчувалася потреба в соціолінгвістиці, що вивчає побутування мови в усіх сферах суспільного життя, національно-мовну розбудову, проблеми двомовності тощо. Однак за тих часів не було жодної змоги писати на цю тему об’єктивно. Досліджувати процес зросійщення українців, як і взагалі обговорювати мовну ситуацію в Україні, було негласно заборонено: “...практична мовна дійсність увійшла в коло питань, суворо засекречених, і посягання на їх навіть часткове розсекречення пов’язане було з великими неприємностями і переслідуваннями”⁵. Думка вчених із цього приводу партійній верхівці була непотрібна, тож вони мусили заплющувати очі на упослідженість української мови і пропагувати натомість “ленінську національну політику”, обґрунтовувати сумнозвісну теорію “другої рідної мови” (І. Білодід). Публікації з цього приводу відзначались

⁵ Франко З.Т. Функціонування української мови в радянський період // Мовознавство. — 1991. — № 1. — С. 6.

упередженістю, войовничим догматизмом і браком належного фактажу, наукова аргументація підмінялася рясним цитатництвом, посиленнями на всілякі “авторитети”. І що дужче українську мову витісняли з ужитку, то більше писали про рівноправ’я мов, їхній небачений розквіт і “взаємозбагачення”. До певної міри ці псевдонаукові й умоглядні публікації дискредитували соціолінгвістику в очах громадськості. Набагато об’єктивніше національно-мовну політику радянської влади проаналізував І. Дзюба у праці “Інтернаціоналізм чи русифікація?” (1965). Перекладена багатьма мовами, в Україні вона поширювалася в самвидаві, а повністю вийшла лише 1990 р. Автор аргументовано спростував міф про “справедливе” розв’язання національного питання в СРСР та “гармонійну” українсько-російську двомовність, привернув увагу світової громадськості до мовних проблем в Україні.

Неможливість об’єктивно досліджувати соціолінгвістичні проблеми у своїй країні вчені компенсували увагою до аналогічних явищ за кордоном (колективні монографії “Межъязыковые отношения и языковая политика”, 1988 і “Языковые ситуации и взаимодействие языков”, 1989). Ю. Жлуктенко, який вивчав українсько-англійські міжмовні відносини у США й Канаді, виклав результати цих розвідок у монографіях “Мовні контакти” (1966), “Лингвистические аспекты двуязычия” (1974) і “Українська мова на лінгвістичній карті Канади” (1990).

Починаючи з 1960-х рр., регулярно виходять збірники статей із загального мовознавства. Їхня тематика — співвідношення в мові системи та структури, змісту та форми, знаковий і суспільний характер мови, її історична еволюція, етапи формування національних і літературних мов, взаємозв’язки мови й мо-

влення, мови й мислення, методи і прийоми лінгвістичного аналізу, суспільне значення мовознавства.

Методологія лінгвістичних досліджень ґрунтувалася тоді на філософії діалектичного матеріалізму. Вона орієнтувала науковців на вивчення мовних явищ у розвитку й у зв’язках з іншими явищами, тобто озброювала такими важливими принципами, як історизм і системність. Але оскільки насаджувалася вона догматично, а методології, засновані на інших філософських течіях, не схвалювалися, то українські мовознавці виявилися загалом необізнаними з новими школами, що саме тоді виникли за кордоном (неогумбольдтіанство, етнолінгвістика, теорія мовного планування, генеративна граматики, лінгвістична філософія тощо). Ці напрями оголошувалися “буржуазними” чи “реакційними” й зазнавали вбивчої критики. Ставлення до них поліпшується лише під кінець 1980-х рр., що відбилося, наприклад, в аналітичному огляді “Методологические основы новых направлений в мировом языкознании” (1992).

Оригінальну семіотичну концепцію створив А. Білецький (монографія “Естественный язык и знаковые системы”, 1976). У праці “Семантика и фонетика” В. Левицького (1973) порушено проблеми звукової мотивованості мовного знака та звукового символізму. У теоретичних монографіях “Структура лексичної і граматичної семантики” В. Русанівського (1988) і “Языковая семантика в её динамических аспектах” О. Тараненка (1989) досліджено причини й механізми семантичного розвитку мови на різних рівнях. Слід, однак, відзначити, що загальна лінгвістика в Україні лишалася в цілому ділянкою занедбаною.

Знаменна епоха в нашому мовознавстві пов’язана з ім’ям академіка *Олександра Мельничука* (1921—1997). Його

наукові зацікавлення охоплювали ледь не всі галузі лінгвістики. Мову він визначив як системно-структурне суспільне явище з матеріальною основою та ідеальними функціями, найважливішою серед яких є знакова функція, що дає людям змогу мислити й обмінюватися думками. Його монографія “Розвиток структури слов’янського речення” (1966) — вичерпне діахронічне дослідження слов’янського синтаксису. Глибоко проникнувши в етимологію лексики з різних мовних родин, учений навів переконливі докази генетичної спорідненості всіх мов світу. Цікавили О. Мельничука і проблеми взаємозв’язку мови й мислення, мови й суспільства, поняття системи та структури в мові, причини й типи мовних змін, знакова природа мови. Як науковець він відзначався надзвичайною ерудицією, винятковою працелюбністю, організованістю та цілеспрямованістю. Його праці високо піднесли престиж вітчизняної науки, хоч і залишаються сьогодні у світі дещо недооціненими.

Виникла й зміцніла така галузь, як історія українського та слов’янського мовознавства. В. Німчук простежив розвиток словникарства та граматичної думки в XIV—XVII ст. (1980; 1985), В. Франчук підготувала наукову біографію О. Потебні (1985), М. Жовтобрюх у спеціальній монографії ретельно проаналізував бурхливий і складний період 1918—1941 рр. (1991), С. Бевзенко видав підручник з історії українського мовознавства для вищої школи (1991). Еволюції українського словникарства присвятили книжки А. Москаленко, П. Горещкий, Л. Паламарчук. Про досягнення радянського періоду докладно йдеться в колективних збірках “Мовознавство на Україні за п’ятдесят років” (1967) і “Розвиток мовознавства в УРСР. 1967—1977” (1980). Серію наукових портретів видатних славістів подав Р. Кравчук у

книзі “З історії слов’янського мовознавства” (1961). Спільною рисою всіх цих студій було прагнення не просто назвати здобутки науки про мову, а й оцінити їхнє значення для лінгвістики та суспільства загалом. Щоправда, авторам часом бракувало об’єктивності: з ідеологічних міркувань одні праці, які врешті не витримали випробовування часом, надмір вихвалялися, інші ж таврувалися як “націоналістичні” чи взагалі замовчувалися.

Ті мовознавці, що з різних причин полишили Батьківщину, продовжили свою діяльність за кордоном. Їхні праці стосуються історії української мови (П. Ковалів, О. Прицак, В. Лев, К. Кисілевський, В. Чапленко), діалектології й ономастики (Я. Рудницький, О. Горбач, М. Пшеп’юрська-Овчаренко), канадського варіанта української мови (Я. Рудницький, Б. Струмінський, А. Горняткевич), мовної політики радянської влади (Р. Смаль-Стоцький, В. Чапленко), історії мовознавства (О. Горбач, Я. Розумний). Вийшли “An Etymological Dictionary of the Ukrainian Language” Я. Рудницького (т. 1—2, 1962—1980) та “Етимологічно-семантичний словник української мови” митрополита Іларіона (І. Огієнка) (т. 1—4, 1979—1995). Утім, підготовлені за кордоном, у відриві од діалектних та історичних джерел, вони подекуди хибували на вибірковість і неповноту матеріалу, односторонні й неглибокі етимологічні пояснення. О. Горбач у Німеччині перевидав фотомеханічним способом низку мовознавчих раритетів XVII—XX ст.: граматики М. Смотрицького, О. Павловського, Л. Зизанія, В. Сімовича, словники Є. Желехівського та С. Недільського, Є. Тимченка, праці П. Бузука, М. Сулими, С. Смеречинського. У діаспорі вийшов ряд перекладних (переважно англо-українських) термінологічних словників, аналогів яких у

материковій Україні тоді не було (медичний, авіаційний, морський, з обчислювальної техніки, хімічної номенклатури, кольорознавства, кулінарії). А. Орел уклав великий “Словник чужомовних слів” (ч. 1—3, 1963—1966). На жаль, усі публікації діаспорних учених зі зрозумілих причин лишилися у нас майже невідомими.

Найвидатнішим українським мовознавцем за кордоном був, безперечно, академік *Юрій Шевельов* (1908—2002) — автор вагомих розвідок із синтаксису, соціолінгвістики, історії мови та мовознавства. Його монографія “A Prehistory of Slavic” (1964) і нині лишається найкращим дослідженням праслов'янської фонології. Значну увагу в ній приділено хронології давніх мовних явищ і ранньому діалектному поділові праслов'янської мови. Фундаментальна праця вченого “A Historical Phonology of the Ukrainian Language” (1979; український переклад — 2002) на великому фактичному матеріалі простежує еволюцію української фонологічної системи від праслов'янських часів до сучасності, спираючись на її нову періодизацію. Початки української мови Шевельов відносить до VII ст., доводячи, що вона (як російська й білоруська) виникла не зі спільної давньоруської мови, а внаслідок злиття та перегрупування первісних діалектних груп. Книга “Українська мова в першій половині 20-го століття (1900—1941): Стан і статус” (1987) — поглиблений соціолінгвістичний аналіз становлення української мови на всіх етнічних територіях. Її долю автор простежив на підставі законодавства, стану освіти, преси, книговидання й інших виявів культурного життя, вказавши чинники її життєздатності та вразливості, спричинені перемогами й поразками в боротьбі за державність і соборність України.

У різний час відомості з історії української мови широко залучали й інші за-

рубіжні славісти: В. Аниченко, А. Журавський, В. Лемтюгова (Білорусь), Б. Ларін, В. Борковський, Ф. Філін, С. Бернштейн, М. Толстой, О. Трубачов, Л. Калнинь (Росія), Т. Лер-Сплавінський, П. Зволінський, К. Дейна, З. Штібер, Я. Рігер, В. Вітковський, М. Юрковський (Польща), М. Затовканиук, І. Марван (Чехія), І. Леков (Болгарія), Л. Деже (Угорщина), Г. Бідер (Австрія), В.-Р. Морфілл, В.-К. Метьюз, В. Свобода (Велика Британія), А. Мазон (Франція).

Оцінюючи період від середини 1950-х до кінця 1980-х рр., можна дійти такого висновку: якщо функціонування української мови свідомо обмежувалося, то мовознавство розвивалося відносно безперешкодно (за винятком окремих галузей, залежних від нав'язливих ідеологічних регламентацій з боку влади). Лінгвістична наука забезпечила пересічних мовців усім, що потрібно для опанування літературної мови й бездоганного володіння нею. Це не тільки підносило мовну культуру, а й підтримувало національну свідомість українців за умов бездержавності й зросійщення.

Лінгвістичні публікації загалом відповідали тогочасному рівневі науки, але іноді хибували на описовість і брак узагальнень. За словами Ю. Шевельова, було нагромаджено багато фактів, які, однак, лишилися без теоретичного пояснення⁶. Повноцінний розвиток галузі дещо стримували певна одноманітність у підходах і догматизм, звичка не розвивати теорію, а тільки коментувати її, слабкість наукових шкіл, брак дискусій і сміливості в постановці проблем, переважна орієнтація на праці лише російських колег.

Та все ж вітчизняне мовознавство стало за цей час розгалуженою дисци-

⁶ *Shevelov G.* Belorussian and Ukrainian // Current Trends in Linguistics. — The Hague, 1963. — V. 1. — P. 249.

Юрій Шевельов.

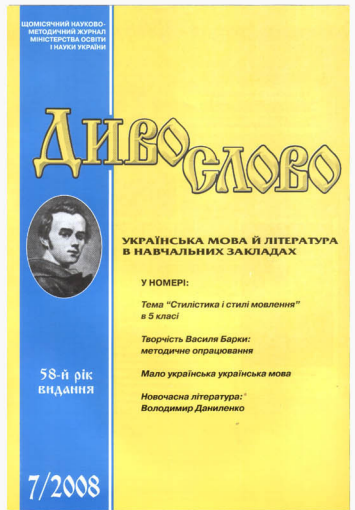
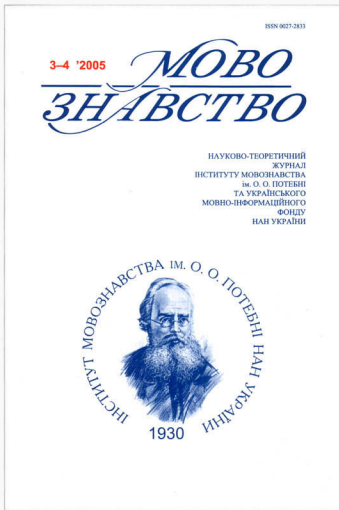
пліною, впоралося майже з усіма завданнями, які ставило перед ним суспільство, й піднеслося на вищий щабель. Глибоко дослідивши багаті виражальні засоби української мови, нормалізувавши й кодифікувавши її, лінгвісти обґрунтували її самодостатність і функціональну повноцінність, тобто здатність точно передавати будь-яку думку, будь-яку інформацію, нагромаджену сучасною цивілізацією, здатність обслуговувати всі культурні потреби сучасної нації. Вони довели, що своїми комунікативними можливостями українська мова не тільки не поступається іншим слов'янським мовам, а й належить до найрозвиненіших літературних мов світу. Це стало однією з вагомих підстав надати їй 1989 р. державного статусу.

Лінгвістика на сучасному етапі. Якісно новий період у мовознавстві починається з проголошенням незалежності, коли в нашій державі сталися докорінні політичні, економічні та культурні перетворення, а функції української мови значно розширилися. Складні процеси, що відбуваються у суспільстві та мові, висувають перед лінгвістами нові ак-

туальні завдання. Учені звертаються до малодосліджених і заборонених раніше тем, залучають недоступні ще вчора архівні джерела, почуваються вільніше у трактуванні зібраних фактів. Їхні праці (особливо словники, підручники, посібники з культури мови) стають більш запитуваними в суспільстві. Зростає цінність практичних рекомендацій мовознавства для різних ділянок громадського життя, а його теоретичних здобутків — для інших наук. Лінгвісти беруть активну участь у науковому та культурному житті країни. Як наслідок — більшає суспільна вага науки про мову, вона утверджується як впливова гуманітарна дисципліна.

На основі україністичних відділів Інституту мовознавства ім. О. Потебні НАНУ 1991 р. утворено Інститут української мови, який став провідним центром у її досліджуванні. Різні аспекти мови вивчають також в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ та в Українському мовно-інформаційному фонді НАНУ, в деяких вишах. Наукові статті друкують часописи "Мовознавство", "Українська мова", "Дивослово", збірники "Українське мовознавство", "Культура слова", "Українська термінологія і сучасність", "Мова та історія", "Іноземна філологія", спеціалізовані вісники університетів та чимало інших періодичних видань.

Змінюються підходи до трактування мови як наукового поняття, розширюється розуміння її природи, суті та функцій. Намітився поворот від вивчення мови як самодостатньої системи до її досліджування в численних зв'язках (мова й суспільство, мова й пізнавальна діяльність, мова й культура, політика, ідеологія, релігія). Стає очевидним, що, крім з'ясування історії та структури різних мовних явищ, слід активніше дошукуватися причин, які зумовляють їхню появу й розвиток. Через це до традицій-

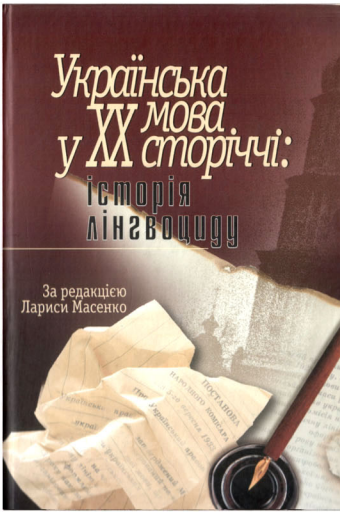
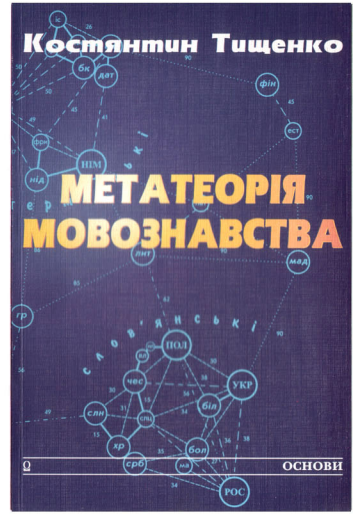
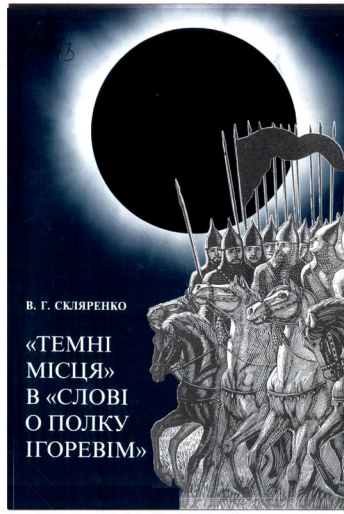
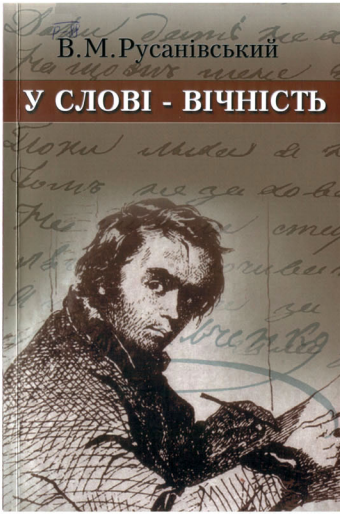
них порівняльно-історичного та структурного методів долучаються комунікативно-функціональний і когнітивний підходи, що розглядають мову крізь призму людини та її свідомості. При цьому попередні здобутки не відкидаються, а дістають нове витлумачення, використовуються для отримання нових знань.

Із другої половини 1980-х рр. відроджується українська соціолінгвістика. Вона позбувається віджилих догм і стереотипів, бере на озброєння новітні методи, якими вивчає проблеми національно-мовної розбудови, суспільні чинники мовних змін, стан і статус різних мов в Україні. З'ясовуються шляхи поліпшення мовної ситуації, вдосконалення законодавства й державної політики в цій сфері (Л. Масенко, Б. Ажнюк, В. Брицин, Н. Шумарова), зокрема щодо мов національних меншин (І. Стоянов, Л. Лазаренко). Важливе призначення сучасної соціолінгвістики — аналізувати, як мова обслуговує суспільство, вчасно виявляти його мовні потреби й запити, передбачати мовні процеси майбутнього. Функціонування мови за радянських часів критично переосмислюють автори збірника "Мова тоталітарного суспільства" (1995). Дослідження

Періодичні мовознавчі видання початку ХХІ ст.

Г. Яворської "Прескриптивна лінгвістика як дискурс. Мова, культура, влада" (2000) стосується засад суспільного регулювання мовної діяльності, впливу півної ідеології на мову, явищ маніпулювання мовою тощо. Соціолінгвістика стає дедалі емпіричнішою: активніше вивчається мовлення конкретних колективів і соціальних груп (вікових, статевих, професійних), явища просторіччя й суржику тощо (Л. Ставицька). З'явилися перші українські посібники із соціолінгвістики (Л. Масенко, Г. Мацюк).

О. Ткаченко розробив і обґрунтував оригінальну соціолінгвістичну класифікацію мов, яка враховує їхню поширеність і практичне значення. У книзі "Українська мова і мовне життя світу" (2004) на широкому історико-лінгвістичному тлі вчений з'ясовує причини й наслідки загибелі різних мов, аналізує випадки їх відродження, окреслює чинники мовної стійкості. На підставі цього досвіду автор подає рекомендації щодо зміцнення суспільних позицій української мови й ліпшого планування мовних процесів у нашій державі. У праці обґрунтовано важливий висновок, що

Мовознавчі видання початку ХХІ ст.

народ із розвиненою національною свідомістю здатен зберегти себе, свою мову й культуру навіть за несприятливих умов. Цей напрям досліджень О. Ткаченко продовжив у новій книзі “Мова і національна ментальність” (2006).

Граматичні студії цього періоду переорієнтовуються з формального аспекту на функціональний. Якщо раніше граматичні одиниці вивчали від форми до змісту, то тепер за основу беруть семантичні функції (чи категорії) і простежують, якими формальними засобами ці

функції виражаються на морфологічному, синтаксичному та словотвірному рівнях. Тобто акцент робиться на призначенні мовної одиниці. Дослідники зосереджуються на базових і похідних синтаксичних конструкціях, прагматичних та семантичних властивостях речення, залежності його будови від комунікативних і когнітивних чинників. При цьому в граматичній системі вдається виявити нові, раніше не фіксовані елементи і явища. Першими ґрунтовними працями цього напрямку були колектив-

Іван Вихованець.

Ніна Клименко.

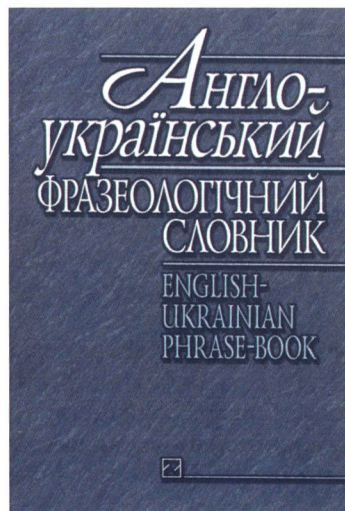
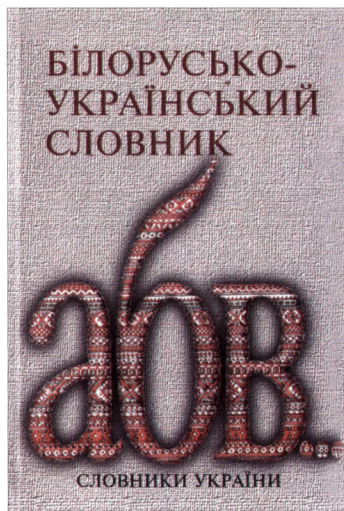
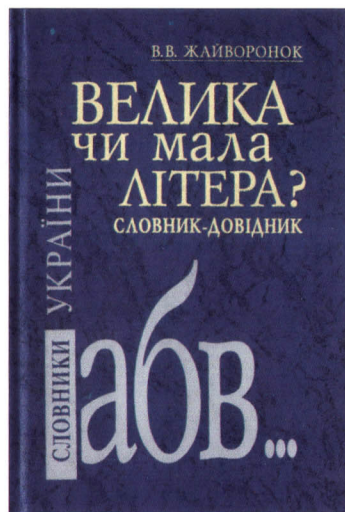
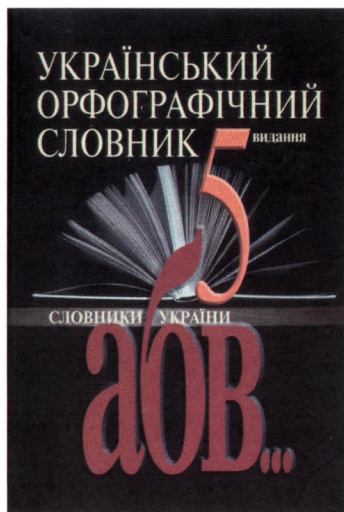
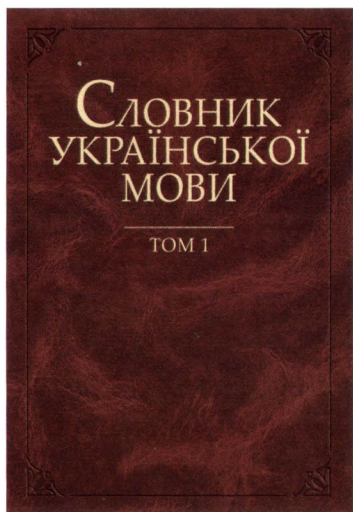
на “Украинская грамматика” (1986) і “Нариси з функціонального синтаксису української мови” І. Вихованця (1992); розвинуто ці ідеї також у книзі “Теоретична морфологія української мови” І. Вихованця й К. Городенської (2004).

Фахівці з прикладної лінгвістики створили морфемно-словотвірний фонд української мови та систему автоматизованого редагування наукового тексту. На їхні розробки спираються електронний редактор українських текстів “Рута” і двосторонній українсько-російський перекладач “Плай”, які стають у пригоді користувачам комп’ютерів. Застосування в лінгвістичних дослідках електронно-обчислювальної техніки дає змогу швидше нагромаджувати й обробляти великі масиви мовної інформації. За допомогою комп’ютерних програм укладені “Обернений частотний словник сучасної української художньої прози” (1998), “Словник афіксальних морфем української мови” Н. Клименко й інших (1998), “Кореневий гніздовий словник української мови” Є. Карпіловської (2002).

У досліджування мови впроваджуються новітні технології, активно розробляються інформаційно-лінгвістичні си-

стеми — комп’ютерні словники, лінгвістичні бази даних, експертні системи тощо. Під керівництвом В.А. Широкова 2001 р. підготовлено інтегровану лексикографічну систему “Словники України” (версія 4.1 — 2010), яку випущено на лазерних дисках і розміщено в Інтернеті. Вона стала надійним довідником для всіх, хто пише або редагує тексти за допомогою комп’ютера. Створено також перший в Україні лінгвістичний корпус, який натеper має обсяг понад 60 млн слововживань і слугує сучасною основою для мовознавчих дослідів та укладання словників.

Водночас бурхливо розвивається і традиційна лексикографія, чому сприяв зокрема Указ Президента України “Про розвиток національної словникової бази” (1999). Нині словникарі прагнуть повніше представити українську лексику, повернути їй питомі риси, очистити від невластивих нашарувань. Серед найкращих видань: “Фразеологічний словник української мови” (кн. 1—2, 1993; 3-тє видання — 2003; близько 8000 одиниць), “Практичний словник синонімів української мови” С. Караванського (1993, 3-тє видання — 2008; 20 000 ря-

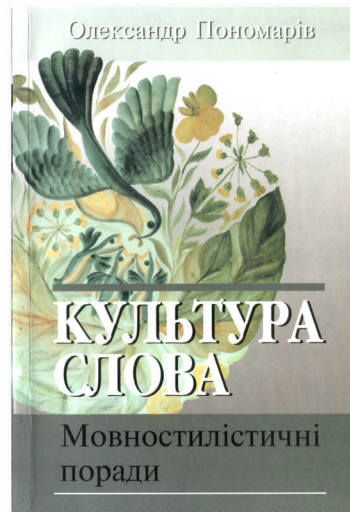
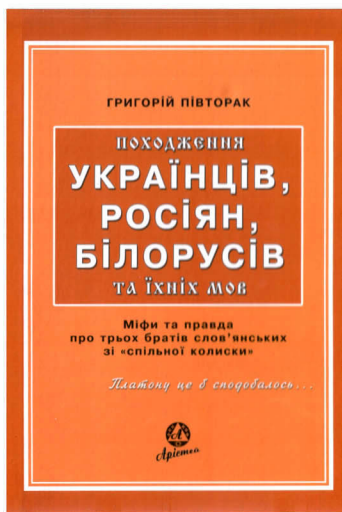

Словники кінця
XX — початку XXI ст.

дів), “Словник синонімів української мови” (т. 1—2, 1999—2000, 2-ге видання — 2006; 9200 рядів), “Українсько-російський словник” за редакцією Л. Скрипник і Т. Черторизької (1999), “Орфографічний словник української мови” (т. 1—2, 2001—2003), “Фразеологія перекладів Миколи Лукаша” (2002), “Російсько-український словник” за редакцією В. Жайворонка (2003; 160 000 слів), “Білорусько-український словник” Г. Півторака й О. Скопненка (2006). Одночасно з’являються й такі “нові” словни-

ки, що підготовані без власної джерельної бази і творчого внеску, на основі компілятивного передруку давніших словників. Ці видання, з одного боку, дають змогу швидше задовольнити потреби споживачів, а з другого — розхитують мовні норми, знижують фаховий рівень лексикографії⁷. З огляду на цей

⁷ Тараненко О.О. Українська лексикографія 1917 — поч. 21 ст. // Лексикографія // Українська мова: Енциклопедія. — 3-тє вид. — Київ, 2007. — С. 316.

“аматорський бум” постають питання авторського права й відповідальності укладачів за якість і дієвість словникової продукції.

Лексичний склад мови, як відомо, чуливо реагує на всі суспільно-політичні та культурні зміни. За останні два десятиліття в ньому відбулися значні зрушення: виникли нові слова й вислови, інші вийшли з активного вжитку, в багатьох словах з’явилися нові значення й смислові відтінки, змінилися окремі лексичні норми та стильове забарвлення слів. Усі ці новації має зафіксувати друге видання тлумачного “Словника української мови” (у 20 т., близько 200 000 слів), вихід якого розпочався 2010 р. Також він має заповнити прогалини першого видання: ширше представити розмовну, просторічну й термінологічну лексику, слововжиток авторів “розстріляного відродження”, письменників діаспори та найкращої перекладної літератури. Для широкого кола мовців готується до друку однотомний тлумачний словник середнього обсягу. Теоретичні засади сучасної лексикографії розглянув О. Тараненко у проспекті “Новий словник української мови (концепція й принципи укладання словника)” (1996).

Науково-популярні видання кінця ХХ — початку ХХІ ст.

У зв’язку з поживленням міжнародних відносин нашої держави дедалі більше людей прагне опанувати іноземні мови. Постає гостра потреба в перекладних словниках. Задовольнити її мають “Англо-український словник” М. Балли (т. 1—2, 1996), “Українсько-японський і японсько-український словник” І. Бондаренка й Т. Хіно (1998), “Великий українсько-англійський словник” Є. Попова й М. Балли (2001; 5-те видання — 2007), “Китайсько-український словник” С. Колодка (2004), “Великий німецько-український словник” (2005; 3-тє видання — 2008), “Українсько-перський словник” (2006). Великі латинсько-українські словники підготували В. Литвинов (1998), М. Трофимук і О. Трофимук (2001). С. Усеїнов і О. Гаркавець — укладачі “Великого кримськотатарсько-російсько-українського словника” (т. 1—2; 2002—2004). Низку двомовних словників видано за кордоном: “Словацько-український словник” П. Бунганича (Братислава, 1985), “Українсько-китайський словник” (Пекін, 1990), “Українсько-чеський словник” А. Куримського, Р. Ши-

шкової та М. Савицького (Прага, т. 1—2, 1994—1996), “Українсько-угорський словник” за редакцією І. Удварі (Ніредьгаза, вип. 1—6, 2000—2003). Культурно-освітнє значення всіх цих видань важко переоцінити.

Науково-технічна термінологія — це той шар лексики, який у кожній розвиненій мові зростає найактивніше, вливаючись широким потоком у загальнолітературний фонд. Із відродженням українського наукового стилю знову актуалізуються питання термінознавства, а термінологічна робота набуває державного значення. Окреслюються шляхи розбудови, упорядкування й стандартизації спеціальної лексики, з’ясовуються типи термінологічного словотвору та їхня продуктивність (Т. Панько, А. Симоненко, І. Кочан). Наукова громадськість жваво обговорює співвідношення питомих і міжнародних складових у термінології, закликає усунути зайві запозичення й невинуваті слова-покручі, деякі вчені пропонують відродити погромалені традиції термінотворення 1920-х рр. За роки незалежності видано понад 600 різногалузевих словників, серед яких найбільший — “Російсько-український словник наукової термінології” у 3-х книгах, присвячених суспільним, природничим і точним наукам (1994—1998). Ця галузь засвідчила, що сучасна українська термінологія — розвинена, унормована, здатна обслуговувати всі сфери науки.

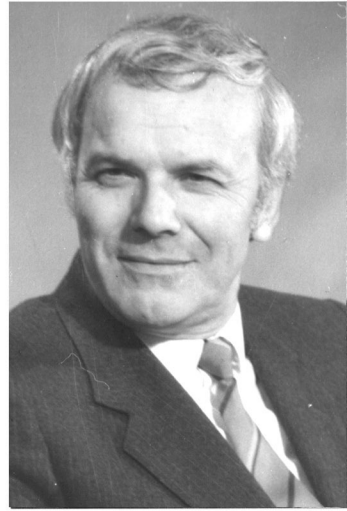
Виходять практичні посібники з культури мови (О. Пономарів, С. Караванський, О. Сербенська, Н. Бабич), мовного етикету (С. Богдан, Я. Радевич-Винницький), удосконалюється методика редагування (М. Феллер, В. Різун), триває вивчення художнього стилю (Н. Сологуб, Є. Регушевський), причому більше уваги приділяють поетичній мові (В. Калашник, А. Мойсієнко, А. Ставиць-

ка) й мові фольклору (А. Поповський, С. Єрмоленко). Набагато активніше, ніж раніше, досліджують конфесійний стиль, мову публічних виступів, друканих та електронних засобів масової інформації.

Знову постала потреба в доповненнях до “Українського правопису”. У третьому виданні (1990) відновлено літеру *г*, змінено абеткове місце м’якого знака, дещо змінено вживання літер *і* та *и* в іншомовних власних назвах, клична форма отримала статус відмінка. Четверте видання (1993) розширило сферу використання закінчень *-у (-ю)* в родовому відмінку іменників II відміни, уточнило орфографію іншомовних та складних слів. Попри це, написання цілої низки питомих і запозичених слів лишається предметом гострих дискусій, до яких долучаються й широкі кола громадськості. Одні вчені (В. Німчук, І. Вихованець, О. Пономарів та ін.) пропонують очистити правопис від накиннутих йому рис, які суперечать фонетико-морфологічній природі української мови, й відновити правописні норми 1928 р., зокрема в написанні запозичень. Другі (В. Русанівський, О. Тараненко, С. Єрмоленко та ін.) вважають, що орфографічна реформа не на часі, бо може спричинити правописний безлад і перешкодити зміцненню позицій української мови. Утім багато дослідників сходяться на думці, що правопис має точніше відбивати традиції української вимови, а також дещо спроститися. В окремих дискусійних пунктах видається доцільним тимчасово запровадити варіативне написання. Динаміку формування орфограм відтворює розвідка В. Німчука “Проблеми українського правопису ХХ — початку ХХІ ст. ст.” (2002) і хрестоматія “Історія українського правопису ХVІ—ХХ століття” (2004). На основі четвертого видання правопису укладено “Український орфографічний словник” (1994; 9-те видання —

Григорій Півторак.

Василь Німчук.

2009), який не тільки вичерпно охоплює лексичний склад сучасної літературної мови, а й повніше відбиває складні випадки написання слів та їхніх форм, уніфікує виявлені правописні розбіжності, фіксує орфографічні зміни останніх років.

Після тривалої перерви відновлюються розвідки з українського глотогенезу, причому комплексний підхід дає вагомі підстави переглянути його хронологію. Г. Півторак у працях “Українці: звідки ми і наша мова” (1993), “Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов” (2001; 2-ге видання — 2004) на ґрунті найновіших досягнень історичної фонетики, діалектології, археології, історії, антропології та етнографії дійшов висновку, що на кінець XII ст. переважає більшість рис, властивих українським діалектам, уже сформувалася. Отже, на цей час можна впевнено віднести самостійне існування нашої мови, а говорити про єдину давньоруську правому як основу сучасних східнослов'янських мов немає підстав. Науково-об'єктивне вирішення цієї проблеми дуже важливе, бо дає змогу протидіяти як відновленню давніх шовіністичних “теорій”,

що зводили українську мову до рівня “малоруського наріччя”, так і некомпетентним спробам деяких верхоглядів-аматорів “вивести” з неї санскрит укупі з іншими індоєвропейськими мовами.

Походженню української мови та її діалектів присвячено і праці В. Німчука. У монографії “Давньоруська спадщина в лексичі української мови” (1992) він скрупульозно простежує вплив лексики киеворуського періоду на формування сучасного словникового складу. Інші його розвідки стосуються етимології власних назв, українсько-південнослов'янських паралелей та історії конфесійного стилю.

Етапними в історичній акцентології стали монографії В. Сякренка “Праслов'янська акцентологія” (1998) та “Історія українського наголосу. Іменник” (2006). Становлення сучасного наголосу вчений простежує як наслідок еволюції праслов'янської, східнослов'янської та староукраїнської акцентних систем, особливу увагу приділяючи специфічним його рисам. Інші його праці («Темні місця у “Слові о полку Ігоревим”», 2003 та “Русь і варяги”, 2006) присвяче-

Віталій Склярєнко.

но важливим, але нерозв'язаним проблемам етимології та історичної лексикології. Ці книги відзначаються широтою залученого матеріалу, свіжим поглядом і переконливістю аргументів.

Особливу увагу діалектологів цього періоду привертають говірки Чорнобильської зони — видано їх системний опис (1999) та збірку текстів (1996). Виходять діалектні словники говірок Нижньої Наддніпрянщини В. Чабаненка (т. 1—4, 1992), західнополіських говірок Г. Аркушина (т. 1—2, 2000), російських говорів Одещини (т. 1—2, 2000—2001), діалектної лексики Луганщини та східнослобожанських говірок (обидва — 2002), буковинських говірок (2005), укладені колективами авторів. Завершено видання “Атласу українських говорів Закарпаття” Й. Дзензелівського (т. 3, 1993), вийшов “Атлас українських говірок Північної Буковини” К. Германа (т. 1—2, 1995—1998). Українська мова представлена в “Общеславянском лингвистическом атласе” (з 1988 р. вийшло 12 випусків, видання триває) та в “Общезакарпатском диалектологическом ат-

ласе” (вип. 1—7, 1989—2003). Під керівництвом П. Гриценка триває поповнення діалектної картотеки (близько 5 млн карток), формується діалектний фондовий фонд, що зберігає записи зразків мовлення з усіх куточків України й суміжних областей. Попри вагомий доробок, слід визнати, що деякі ділянки цієї важливої галузі лишаються ще малодослідженими. Потрібно більше розвідок із діалектного словотвору, синтаксису, фразеології, акцентології. Обмаль створюється праць із порівняльно-історичної діалектології. Конче слід надрукувати вже підготовлені й укласти нові словники багатьох говорів і говірок. На часі створення лексичного атласу української мови. Усі ці завдання невідкладні, адже від стану обстеження народних говорів великою мірою залежить повнота картини загальнонаціональної мови.

Останні здобутки теоретичної лінгвістики дали змогу поставити на значно міцнішу наукову основу викладання навчального предмета у вишівських підручниках нового покоління: “Стилістика сучасної української мови” О. Пономарева (1992; 3-тє видання — 2000), “Грамматика української мови. Синтаксис” І. Вихованця (1993), “Історія української літературної мови” В. Русанівського (2001; 2-ге видання — 2002), “Вступ до порівняльно-історичного мовознавства (на матеріалі індоєвропейських мов)” С. Семчинського (2001), “Основи германістики” В. Левицького (2008). Зажили популярності курси “Загального мовознавства” С. Семчинського (1988; 2-ге видання — 1996) і М. Кочергана (2003; 3-тє видання — 2008), “Вступу до мовознавства” Ю. Карпенка (2006), “Основ мовознавства” К. Тищенка (2007). Відбиваючи передній край науки, ці підручники розширюють лінгвістичний кругозір студентів, озброюють молодих дослідників сучасними знаннями й нови-

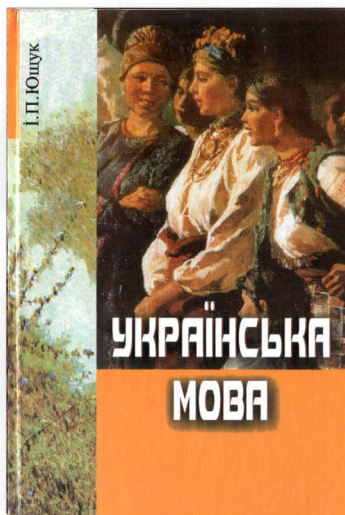
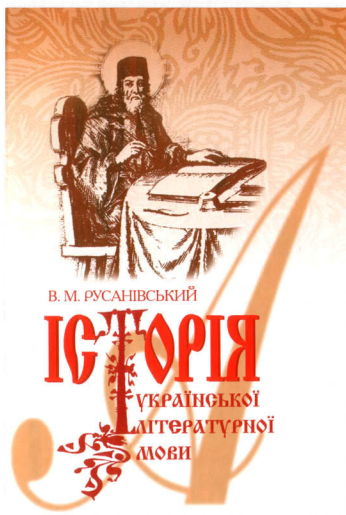
У діалектологічній експедиції.

ми методами, що дозволить їм у майбутньому піднести мовознавство на вищий щабель. Водночас деяким іншим нинішнім підручникам бракує оригінальності, ясного та жвавого викладу. Своїм дидактичним рівнем вони не перевершують навчальну літературу минулих років, а часом навіть поступаються їй.

У різні роки перевидало з коментарями класичні твори видатних мовознавців: О. Потебні, П. Житецького, А. Кримського, Є. Тимченка, Л. Булаховського, І. Огієнка, В. Сімовича, О. Курило, М. Жовтобрюха, І. Ковалика, Ю. Шевельова, Б. Антоненка-Давидовича, І. Кучеренка, словники Б. Грінченка й Г. Голоскевича, низку інших перекладних і термінологічних словників. Українською мовою перекладено праці зарубіжних лінгвістів Ф. де Соссюра й Н. Хомського, статті про мову німецького філософа М. Гайдегера.

Тематика і предметне поле мовознавства постійно розширюються шляхом застосування сучасних ідей і методів, розвою порівняно нових напрямів. На перший план виступають такі аспекти мови, які раніше або взагалі не помічалися, або перебували на периферії наукових ін-

тересів. Так, комунікативна лінгвістика аналізує мовне спілкування з погляду таких його компонентів, як мовець, адресат, повідомлення, контекст, код і засоби повідомлення; комунікація тут постає як цілеспрямована соціальна дія, покликана вплинути на свідомість і поведінку людей (Ф. Бацевич, Т. Космеда). Когнітивна лінгвістика підходить до мови як до різновиду чи засобу інтелектуальної діяльності, досліджуючи через мовні явища пізнавальні механізми та структури (Т. Радзієвська, В. Труб). У центрі уваги текстолінгвістики — текст як зв'язна за змістом і цілісна послідовність знакових одиниць; зазвичай його вивчають під кутом зору позамовних чинників: прагматичних, соціокультурних, психологічних (М. Феллер, Т. Радзієвська). Психолінгвістика експериментально досліджує мовленнєву діяльність, тобто породження та сприйняття мовлення, невідривно від системи мови (М. Муравицька, В. Левицький). Фахівці з етнолінгвістики (В. Жайворонок, В. Кононенко, Н. Хобзей) розглядають мову в тісному зв'язку з духовною культурою та історією народу, вивчають її як акумулятор знань про світ, відроджуючи таким

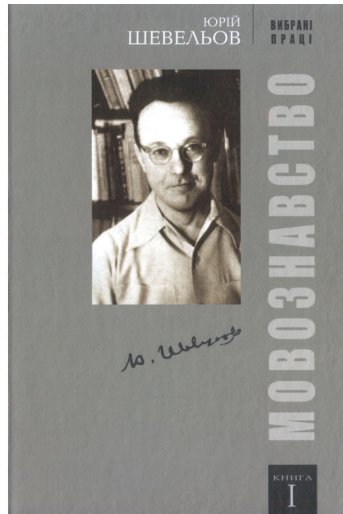
Мовознавчі підручники початку ХХІ ст.

чином традиції харківської філологічної школи; у цьому річищі розгортаються досліджування мовних картин світу. Згадані студії часто ведуться на стикові мовознавства й суміжних дисциплін. Розвиток цих перспективних напрямів дає вітчизняним ученим змогу зробити внесок до набутків світової лінгвістики. Щоправда, тут намічається певний розрив між нагромадженням фактів і їх теоретичним узагальненням, тому нині ці галузі потребують широкопланових, синтетичних праць.

Наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. вагомими монографіями заявило про себе нове покоління лінгвістів: Є. Карпіловська, П. Білоусенко, В. Грещук (словотвір), О. Стишов (лексикологія), Н. Гуйванюк, М. Скаб (синтаксис), Н. Непийвода, Н. Зелінська, І. Синиця (стилістика), Г. Мартинова, К. Глуховцева, О. Скопненко (діалектологія), В. Лучик, Т. Черниш, В. Шульгач (етимологія), О. Огуй, І. Буніятова (германістика), В. Пономаренко (романістика). Активізувалося досліджування кримськотатарської мови (А. Мемедов, Е. Мемедова, А. Емірова). Серед безперечних надбань цього періоду — І. Матвіяс “Варіан-

ти української літературної мови”, В. Шульгач “Праслов’янський гідронімний фонд”, І. Штерн “Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики” (всі — 1998), Т. Лукінова “Числівники в слов’янських мовах”, Ф. Бацевич “Основи комунікативної девіатології” (обидві — 2000), Л. Ткач “Українська літературна мова на Буковині в кінці ХІХ — на початку ХХ ст.” (ч. 1—2, 2000—2007), видання Пересопницького Євангелія (публікатор — І. Чепіга; 2001), Є. Степанов “Російське мовлення Одеси” (2004), колективні “Очерки по сравнительной семасиологии германских, балтийских и славянских языков” (2005), В. Левицький “Этимологический словарь германских языков” (т. 1—2, 2010). Жваву наукову дискусію викликали публікації Ю. Мосенкіса, присвячені доіндоєвропейсько-му субстрату в українській мові.

У дослідженні К. Тищенка “Метатеорія мовознавства” (2000) узагальнення з усіх галузей лінгвістики систематизовано на основі цілісної метатеоретичної концепції. Наука про мову представлена тут як розчленована єдність лінгвістичних знань, усі елементи якої пов’язані внутрішніми співвідношеннями. На заса-

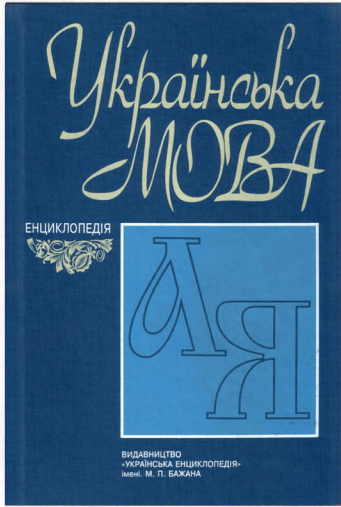
дах цієї метатеорії створено перший у світі Лінгвістичний навчальний музей, експозиція якого оповідає про історію та сучасний стан різних мов світу. У фундаментальних монографіях К. Тищенка “Мовні контакти: свідки формування українців” (2006) і “Етномовна історія прадавньої України” (2008) систематизовано відомості про запозичені в дописемні часи власні й загальні назви, що зумовили своєрідність української мови серед слов'янських. Інші розвідки вченого присвячено питанням романістики, кельтології, фінознавства, іраністики та баскології.

Про вагомні здобутки провідної мовознавчої установи України йдеться в ювілейному виданні “Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України. 1930—2005. Матеріали до історії” (2005). Тут відтворено й докладно проаналізовано розвиток усіх напрямів лінгвістичної науки, що розробляються в Інституті. Уперше оприлюднено біобібліографії всіх учених установи, зокрема довоєнного періоду. Ця книга — перший крок до створення ґрунтового, об'єктивного курсу історії вітчизняного мовознавства ХХ ст., потреба в якому відчувається вже сьогодні.

Перевидання мовознавчої спадщини.

Головні результати багаторічного вивчення української мови підсумовує фундаментальна енциклопедія “Українська мова” (2000; 3-тє видання — 2007). У повній і водночас лаконічній формі тут викладено всі основні відомості про її будову, історію, стильові й територіальні різновиди, суспільні функції, контакти з іншими мовами. Низку статей присвячено її дослідникам та основним поняттям загального мовознавства. На сторінках енциклопедії відбився високий рівень наукових знань про українську мову. Видання стало справжнім надбанням вітчизняної лінгвістики, а його вихід — знаменною подією в культурному житті нашої держави.

Завдяки колективним зусиллям учені ретельно описали майже всі рівні української мови, починаючи від праслов'янських часів і закінчуючи сьогоденням. І хоч окремі прогалини й білі плями ще лишаються, вона стала однією з найбільш досліджених мов — не лише серед слов'янських, а й поміж усіх мов світу. Лінгвісти й сьогодні допомагають підносити її престиж, утверджувати в усіх сферах державного й культурного

Енциклопедія "Українська мова".

життя, сприяють українцям свідомо по-слугуватися нею як найважливішим засобом спілкування й могутнім знаряддям пізнання світу. Їхні науково-навчальні розробки стають у пригоді й тим, хто вивчає іноземні мови. Отже, здобутки мовознавства виступають дієвим чинником розвою українського суспільства, його культури та духовності.

Попри вагомі досягнення нині перед лінгвістикою постають нові завдання. На черзі створення загальних академічних курсів української діалектології, історії літературної мови, історії української термінології. Конче потрібні словник сполучуваності слів, великий словотвірний словник, зведений діалектний та ідеографічний словники. Чекають на своїх упорядників словники мови П. Куліша, І. Франка, М. Коцюбинського, Лесі Українки та інших літературних класиків. Бракує сучасних англо-українських термінологічних словників. Замало дослідників працює в галузях загального, класичного й порівняльно-історичного мовознавства, історії україн-

ської мови, соціолінгвістики. Крім слов'янських, деяких германських і романських мов, дуже повільно розгортається вивчення решти індоєвропейських, а також неіндоєвропейських мов. Надто мало видається науково-популярних книжок. Здобутки лінгвістики часом повільно впроваджуються в суспільну практику, зокрема в мовне виховання, а інколи й сама лінгвістика відстає від суспільних потреб.

Повнокровному розвитку мовознавства сьогодні перешкоджає брак належного фінансування, погане надходження нової зарубіжної літератури, послаблені контакти з іноземними колегами. Останнім часом різко зросла кількість захищених дисертацій і водночас по-більшав потік публікацій невисокого наукового рівня, часто — компілятивних і з нальотом схоластики. Дехто з українських мовознавців і досі цурається писати свої праці українською мовою, ще дехто віддає перевагу науковому жаргону. Успішне подолання цих перешкод — запорука дальшого поступу лінгвістичних досліджень.

Ще на початку ХХ ст. вітчизняне мовознавство мало статус провінційної гілки російської науки, було патріотичною справою поодиноких ентузіастів. За сто наступних років воно сформувалося в самостійну, розгалужену і впливову дисципліну з власним виразним обличчям, плеядою визначних учених, вагомими надбаннями. Нині українська лінгвістика перебуває на піднесенні, розкриваючи великі творчі можливості. Своїми дослідженнями вона охоплює всі основні сторони мовної системи в минулому та сучасному станах. Розвиток усіх її напрямів відповідає головній меті — осягнути глибинну сутність мови й показати її непересічне значення в духовному житті людини та суспільства.